Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
(повне найменування вищого навчального закладу)
Філологічний факультет
(повне найменування інституту/факультету)
Кафедра прикладної лінгвістики
(повна назва кафедри)

К в а л і ф і к а ц і й н а р о б о т а

Кримськотатарсько-український електронний словник ідіом: принципи створення та функціонування

Crimean Tatar-Ukrainian Electronic Dictionary of Idioms: Principles of Creation and Functioning

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

Виконала: здобувачка денної
форми навчання
спеціальності 035 Філологія
спеціалізації 035.10 Прикладна лінгвістика
ОП Прикладна лінгвістика
Майя СЛОБОДЕНЮК
Науковий керівник:
д. філол. н., проф. Наталія КОНДРАТЕНКО_____
Рецензент:
к. філол. н., доц. Олександра СЕМЕНЕНКО

Рекомендовано до захисту:

протокол засідання кафедри

№ __ від _____2024 р.

Завідувач кафедри

_____ к. філол. н.,
(підпис)
доц. Лариса ШЕВЧУК

Захищено на засіданні ЕК № 3

протокол № __ від _____2024 р.

Оцінка_____/_____/_____
(за національною шкалою / шкалою ECTS/ бали)

Голова ЕК

_____ д. філол. н.,
(підпис)
проф. Наталя КУТУЗА

Одеса – 2024

ЗМІСТ

Вступ……...3
Розділ 1. Теоретико-методологійні засади дослідження ідіом у прикладній лінгвістиці ……8
1.1. Поняття ідіоми як одиниці лексико-фразеологічного рівня мовної системи……8
1.1.1. Ідіоми як одиниця мови: концептуальні основи та дослідження……8
1.1.2. Ідіома і фразеологізм: спільні та відмінні риси……12
1.3. Фразеографія як лексикографічний вимір опису ідіом у мовознавстві…….. 18
Розділ 2. Фразеологія та фразеографія кримськотатарської мови……23
2.1. Кримськотатарська мова як мова одного з етносів України……23
2.2. Фразеосистема кримськотатарської мови……30
2.2.1. Загальна характеристика фразеології кримськотатарської мови….30
2.2.2. Типологія фразеологізмів кримськотатарської мови……33
2.3. Лексикографія і фразеографія кримськотатарської мови……...36
Розділ 3. Принципи укладання електронного кримськотатарсько-українського словника ідіом ……42
3.1. Комп'ютерна лексикографія як наука: історія, становлення та ключові дослідники……42
3.2. Електронний словник: принципи укладання……45
3.3. Розроблення електронного словника кримськотатарсько-українських ідіом……47
Висновки……56
Список використаних джерел……60
Додатки……68

ВСТУП

Актуальність дослідження. Комп'ютерна лексикографія з початку XXI століття стає однією з пріоритетних галузей прикладної лінгвістики, оскільки новітні технології забезпечують новаторські підходи до створення й функціонування словників. В українському мовознавстві комп'ютерна лексикографія отримала потужний розвиток завдяки передусім діяльності Мовно-інформаційного фонду на чолі з академіком Володимиром Широковим, з ініціативи якого було розроблено, створено та оприлюднено низку лексикографічних праць, як-от: «Словники України online», Тлумачний словник української мови у 20 томах, Мультимедійний словник з інфомедійної грамотності, Словник української мови за редакцією Б. Д. Грінченка, Український біографічний архів, Українсько-російсько-англійський словник зі зварювання тощо. Усі вони наявні у відкритому доступі на платформі (https://www.ulif.org.ua/slovniki-ukrayini) та активно використовуються охочими. Другою передумовою розвитку українською комп'ютерної лексикографії є створення національних корпусів української мови. Серед яких найбільше відомі розроблений фахівцями Київського національного університету імені Тараса Шевченка (https://www.mova.info/) та створений Марією Шведовою Генеральний регіонально-анотований корпус української мови (ГРАК). Саме на підставі ГРАКу, що має зручний функціонал, постійне оновлення та «прив'язку» до ВЕСУМу (Великого електронного словника української мови) започатковано роботу зі створення різномастих лексикографічних ресурсів. Активне залучення до цієї роботи студентів українських ЗВО стало можливим завдяки грантовому проєкту Єнського університету (Німеччина) «Шість курсів з цифрової української філології», до якого долучилися і студенти Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Саме в межах цього курсу було запропоновано розроблення кримськотатарсько-українського електронного словника ідіом.

Актуальність нашого дослідження зумовлена потребою зіставного вивчення кримськотатарської мови як однієї з мов національних спільнот України. Зокрема в умовах російської окупації Криму – історично визначеної території проживання кримських татар в Україні. Попри тривалу спільну історію наших народів, вивчення кримськотатарської мови в Україні має поодинокий характер (наприклад, в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка). Утім, наша увага до кримськотатарської мови і саме її ідіоматичного різноманіття зумовлена прагненням підтримати кримських татар в їхній боротьбі з агресором і простежити семантичні паралелі між українською і кримськотатарською мовами.

Мета магістерської роботи – схарактеризувати систему ідіом кримськотатарської мови в зіставленні з українською та розробити кримськотатарсько-український електронний словник ідіом.

Мета передбачала виконання таких **завдань:**

1) надати дефініції терміна «ідіома» та диференціювати поняття «ідіома». «ідіом», «фразеологізм» і «фразеологічна одиниця»;

2) схарактеризувати поняття ідіоми як одиниці лексичних систем української та кримськотатарської мов;

3) виявити особливості комп'ютерної лексикографії як галузі прикладної лінгвістики та окреслити її специфіку в українському мовознавстві;

4) проаналізувати наявні електронні лексикографічні праці та розробити принципи створення електронного словника ідіом;

5) створити електронний кримськотатарсько-український словник ідіом та розмістити його у вільному доступі для ознайомлення і роботи.

Об'єктом дослідження слугували фразеологічна система кримсткотатарської та української мов в аспекті їхнього цифрового опрацювання, а **предметом** – ідіоми в кримськотатарській та українській мовах і принципи створення двомовного електронного словнику ідіом.

Тема роботи узгоджується з науковою темою кафедри прикладної лінгвістики ОНУ імені І. І. Мечникова «Прикладні аспекти дослідження

мовної комунікації: когнітивно-дискурсивні виміри» (номер державної реєстрації 0123U102224).

Джерельна база охоплює фразеологічні словники української і кримськотатарської мов, наукові статті та підручники з фразеології. Опрацьовано і введено до словника 100 реєстрових одиниць (ідіом кримськотатарської й української мов).

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні теоретичних засад комп'ютерної лексикографії та лексикології, зокрема у виробленні теоретико-методологійних засад створення електронного словника ідіом; систематизації фразеологічних одиниць кримськотатарської та української мов; розроблення підґрунтя для створення двомовного електронного словника ідіом. Дослідження є внеском в українську теорію комп'ютерної лінгвістики та лексикографії.

Практичне значення насамперед полягає у популяризації кримськотатарської мови серед українськомовних мовців, оскільки ідіоматика віддзеркалює особливості національної картини світу та дає уявлення про специфіку історії та культури народу. Також практичне значення зумовлене можливістю використання отриманих результатів у викладанні курсів «Комп'ютерна лінгвістика», «Комп'ютерна лексикографія», «Основи прикладної лінгвістики» та в написанні курсових і кваліфікаційних робіт студентів. Розроблений та оприлюднений електронний кримськотатарсько-український словник ідіом прислужиться в перекладацькій діяльності та стане помічним для журналістів і блогерів, а також пересічних мовців.

Ідея створення електронного словника виникла після участі у «Таборі Свободи» від Кримськотатарського ресурсного центру у 2022 році. Навчання у «Таборі свободи» відбувалося за програмою, яка передбачала лекції щодо корінних народів України, деокупації Криму, а також військовополонених в умовах агресії росії.

Апробація роботи. Результати проведеного дослідження було презентовано на онлайн-курсі «Комп'ютерна лексикографія» в межах проекту

«Шість курсів з цифрової української філології» (вересень–грудень 2022 року, Єнський університет, Німеччина) обсягом 3 кредити ЄКТС (90 годин), що засвідчує відповідний сертифікат.

Участь у наукових конференціях:

1). 79-а звітна студентська наукова конференція Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (24–28.04.2023). Доповідь: Двомовний електронний словник ідіом: підходи до створення;

2). Всеукраїнська студентська наукова інтернет-конференція «Актуальні питання сучасної філології та журналістики» (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 19 квітня 2023 року). Доповідь: Стилістично знижена лексика в політичній рекламі періоду російсько-української війни 2014–2022 років;

3). 80-а звітна студентська наукова конференція Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (01.05.2024). Доповідь: Принципи укладання кримськотатарсько-українського електронного словника ідіом;

4) V Міжнародна наукова конференція «Нова лінгвістична парадигма: теоретичні і прикладні аспекти» (ОНУ, 15–16.12.2023). Доповідь: Кримськотатарсько-український електронний словник сталих виразів: принципи створення.

Слободенюк М. С. Теоретико-методологійні засади створення українсько-кримськотатарського словника ідіом. Восьмі міжнародні наукові читання пам’яті Ю. А. Карпенка (26–27.09.2024, Одеса).

Публікації (подано до друку)*:* Слободенюк М. С. Двомовний словник сталих виразів у перекладацькій практиці. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова*. Серія Філологія. 2024. Т. 29. Вип.1. С. 52–58.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаної літератури. У першому розділі «Теоретико-методологійні засади дослідження ідіом у прикладній лінгвістиці» представлено основні підходи до вивчення фразеології та ідіоматики та розмежовано засадничі терміни дослідження. У другому розділі

«Лексикографічний вимір опису ідіом у мовознавстві» схарактеризовано специфіку словників ідіом і фразеологізмів, визначено напрями комп'ютерної лексикографії та доведено актуальність двомовних словників. У третьому розділі «Принципи укладання електронного кримськотатарсько-українського словника ідіом» схарактеризовано кримськотатарську мову та її лексико-фразеологічну систему, описано принципи створення словника та механізм його роботи. У додатках проілюстровано фрагменти словника, оприлюднені у відкритому доступі в Інтернеті (https://www.lexonomy.eu/#/26dvi3jh).

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЙНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ІДІОМ У ПРИКЛАДНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

1.1. Поняття ідіоми як одиниці лексико-фразеологічного рівня мовної системи

1.1.1. Ідіоми як одиниця мови: концептуальні основи та дослідження

Ідіоми є важливим елементом мови, який відображає культурний, історичний і соціальний контекст її носіїв. Вони становлять «стійке словосполучення (іноді фразеологізм), значення якого не виводиться зі значень його складових» [40, с. 77].

Вивчення ідіом, або фразеологізмів, привертає увагу лінгвістів, культурологів та філологів. Серед відомих дослідників ідіом можна назвати У. Вайнрайха, який уналежнює ідіому до фразеологічних одиниць, проте не вважає ці поняття тотожними. Однією з ключових характеристик ідіом, на думку вченого, є їхня потенційна двозначність у контексті співвідношення з буквальними аналогами [72, с. 25]. Відтак, з ідіоматичної сфери виключаються такі одиниці, як «spick and span», «kith and kin», «by and large» тощо. Причиною цього є їхня унікальна нерегулярність (*ill-formedness*), яка унеможливлює протиставлення подібних виразів вільним словосполученням, що фактично усуває властиву ідіомам потенційну двозначність. Зважаючи на це, ідіома є фразеологічною одиницею, що містить щонайменше два полісемічні компоненти, між якими можливий вибір взаємозалежних контекстуальних значень, що забезпечує відтворення їхньої внутрішньої форми. Крім того, У. Вайнрайх чітко розрізняє два поняття – стійкість і ідіоматичність, підкреслюючи, що стійкість як окрема характеристика не може вважатися визначальною рисою ідіоми [72, с. 68–71]. У зв'язку з цим він виключає фразеологічні сполучення (*collocations*) з категорії ідіом, стверджуючи, що вони не мають нічого спільного з ідіомами, а є лише стійкими та загальновідомими мовними одиницями. О. Мосейчук й І. Усова наголошують:

«Структурний погляд на ідіоматичність, зумовлений панівною в середині ХХ ст. структурною парадигмою, підкреслює, що певний ступінь ідіоматичності мають інші одиниці, однак не завжди достатній, щоб увійти до розряду ідіом. Проте це, на перший погляд, суперечливе твердження дає можливість подолати традиційний бар'єр надслівності, який, швидше за все, є властивим фразеологізму як структурі, ніж ідіомі як явищу, що має більш складну природу і базується не лише на структурних засадах» [40, с. 78].

А. Маккай визначає ідіоми на основі таких критеріїв: надслівність – ідіома функціонує як цілісна семантична одиниця, значення якої не можна отримати шляхом простого складання значень її компонентів; незалежність значення від компонентів – у складі ідіоми її елементи втрачають свої первинні, буквальні значення, створюючи нове смислове утворення; потенційна багатозначність – полісемія складових ідіоми обумовлює ймовірність її неправильного розуміння, що є характерною ознакою таких одиниць; закріплення у мовній практиці – процес конвенціоналізації сприяє трансформації вільних словосполучень у стійкі ідіоми, які набувають узуального характеру [68, с. 122].

Однією з ключових особливостей ідіом є переносний характер їхнього значення, який може охоплювати як усе вираження, так і окремі його компоненти. Такий переносний характер є градуальним явищем, як і ступінь лексичної інваріантності ідіом. Зазначається, що ідіоматичність, що визначається як неможливість або складність виведення значення ідіоми зі значень її складників, властива не лише ідіомам, але й іншим мовним одиницям.

У більшості досліджень науковців, які вивчають ідіоми, критерію надслівності надається пріоритетне значення. Проте класифікації часто включають цілісноформлені одиниці, що свідчить про більшу схожість між цілісноформленими та нарізноформленими ідіомами з функціонально-семантичного погляду, ніж про відмінності між ними на формально-структурному рівні.

З огляду на це ідіома – це фразеологічна одиниця, яка має фіксовану структуру та ідіоматичне значення, тобто її значення не є сукупністю значень окремих слів.

Значний внесок у дослідження ідіом зробили представники когнітивної лінгвістики. Джордж Лакофф і Марк Джонсон у своїй роботі «Metaphors We Live By» [66] показали, що метафори є ключовими механізмами створення ідіом. Наприклад, ідіоми на зразок «spill the beans» («викрити секрет») базуються на концептуальних метафорах і мають культурно зумовлені асоціації. Чарльз Філмор, розвиваючи ідеї когнітивної граматики, у своїх дослідженнях звертав увагу на зв'язок ідіом з фреймами знань [65]. Він стверджував, що розуміння ідіом потребує активізації певного когнітивного контексту, закладеного у свідомості носіїв мови.

Лінгвісти виокремлюють кілька підходів до вивчення ідіом: функційний, когнітивний, лінгвокультурний.

На думку О. Мосейчук та І. Усової, *функційний* (функційно-прагматичний або комунікативно-дискурсивний) підхід (В. Ужченко й Д. Ужченко [58], І. Тепляков [56] та ін.) до вивчення ідіом «пов’язаний із прагматикою дискурсу, тобто з засобами вираження відповідних інтенцій та настанов, оскільки ідіоми є носіями іллокутивної сили висловлення, виконують певні дискурсивні стратегії та спрямовані на досягнення певного перлокутивного ефекту» [40, с. 78].

У межах *когнітивного підходу* ідіома розглядається не лише як мовне явище, а й як результат функціонування концептуальної системи (В. Еванс [64], Дж. Лакофф [67], К. Пантер [70], Й. Стресслер [71], М. Жуйкова [25] та ін.). Ідіома становить не просто вислів, чия загальна семантика відрізняється від значень окремих компонентів, а мовну одиницю, чий зміст зумовлений ширшими знаннями про світ, відображеними в концептуальній системі. У такий спосіб, підкреслюється, що ідіоми мають передусім концептуальну та екстралінгвальну природу, яка виходить за межі суто мовних характеристик. Когнітивне моделювання значення ідіом передбачає аналіз взаємозв’язку між

їхньою семантикою та знаннями, які слугують основою для формування значення. Ці знання структуровані у формі уявлень, образів, концептів та фреймів. Когнітивний підхід до вивчення ідіом часто збагачується теорією дискурсу, оскільки дискурсивний простір стійких слугує природним джерелом для утворення мовних одиниць із вторинною експресивною номінацією.

Згідно з *лінгвокультурним підходом* (О. Галинська [13], О. Левченко [35], Л. Савченко [49] та ін.) ідіоми є своєрідними маркерами культурного світогляду, оскільки відображають унікальні аспекти культури, зокрема традиції, вірування та історичний досвід. Увага до цієї тематики зумовлена загальним посиленням інтересу до проблем взаємодії мови та культури, що активно досліджуються в межах антропологічної парадигми сучасної лінгвістики. Лінгвокультурологія спрямована на експлікацію культурно-національної значущості ідіом шляхом їхнього співвіднесення з концептами універсальної або національної культури. Використання лінгвокультурологічного підходу у вивченні ідіоматики орієнтує дослідника на аналіз взаємозв'язків між ідіомами та культурними знаками. Це підкреслює важливість системи еталонів, стереотипів, символів тощо для опису культурно-національної специфіки ідіоматичної системи.

Дослідники наголошують на тому, що існує багато методів і способів класифікації ідіом, серед яких «найрозповсюдженішими є такі способи класифікації ідіом: за значенням, за емоційним насиченням, за частинами мови. Розрізняють також автентичні (власні) ідіоми, що виникли в процесі історичного розвитку, та запозичені. За тематичною спрямованістю ідіоми поділяють залежно від професії, специфіки діяльності людини. Налічують велику кількість ідіом, що пов'язані з погодою, фінансами, музикою, спортом, кухнею, домашнім господарством, швейною справою, сільським господарством, риболовлею, мисливством та полюванням тощо» [15, с. 29].

Отже, ідіоми є багатовимірним феноменом, який поєднує мовознавчі, культурологічні та когнітивні аспекти. Їхнє вивчення дозволяє краще зрозуміти не лише мову, але й культуру її носіїв. Лінгвісти наголошують на

тому, що «для повного відображення національно культурної специфіки ідіоматичної системи мови необхідним видається сукупне застосування когнітивного, лінгвокраїнознавчого, лінгвокультурологічного та контрастивного підходів, що постають як щаблі аналізу національної ідіоматики: виявлення безеквівалентних екстралінгвальних чинників, відображених в ідіомах; встановлення структурно семантичних особливостей міжмовних ідіоматичних аналогів; виявлення національно-культурних конотацій ключових слів і концептів культури, що містять ідіоми; вивчення особливостей національного членування мовної картини світу й особливостей функціонування національного менталітету як лінгвокреативного мислення» [40, с. 80]. Такий комплексний підхід до аналізу ідіом забезпечить валідність результатів.

1.1.2. Ідіома і фразеологізм: спільні та відмінні риси

Терміни «ідіома» та «фразеологізм» часто використовуються як синоніми, але в мовознавчій літературі між ними існують певні відмінності. Хоча обидва поняття стосуються стійких словосполучень із цілісним значенням, їх розмежування залежить від контексту дослідження, теоретичних підходів і традицій різних лінгвістичних шкіл. Утім, ідіома відрізняється від фразеологізму, зокрема через аналіз структурних, семантичних та функціональних характеристик. На думку О. Мосейчук, «Термін "ідіома" ні в якому разі не виключає термін "фразеологізм" і навпаки» [39, с. 23].

На рівні словосполучення фразеологічна одиниця є родовим поняттям, тоді як ідіома виступає його видовою формою. Іншими словами, ідіоми становлять окремий різновид фразеологічних одиниць. Основою ідіоматичності є образність, яка супроводжується частковим або повним переосмисленням значення, а також його невмотивованістю. Хоча ідіоматичність є головною характеристикою ідіом-фразеологізмів, вона не єдина; ідіомам притаманні також інші загальні ознаки фразеологічних одиниць, такі як стійкість, надслівність, немодифікованість тощо. Водночас

характерною рисою ідіом є їхнє яскраво виражене стилістичне забарвлення, емоційне напруження та відхід від нейтрального стилю, тобто ідіома є образним і частково або повністю невмотивованим мовним утворенням.

Для правильного розуміння образності ідіом необхідно враховувати складність цього явища. Проблема образності ідіоматичних одиниць полягає у тому, що різні ідіоми формують різні семантичні відносини зі своїми вільними синтаксичними аналогами. У кожній мові існують ідіоми зі збереженою внутрішньою формою, які мають двопланову семантичну структуру, але втратили прямий смисловий зв'язок зі своїми прототипами. Деякі дослідники класифікують такі одиниці як необразні, посилаючись на відсутність умотивованого зв'язку між внутрішньою формою і сучасним значенням.

Залежно від ступеня збереження внутрішньої форми розрізняють умотивовані та невмотивовані значення слів і фразеологізмів. Варто зауважити, що поняття умотивованості має суб'єктивний характер. Окрім того, суб'єктивність властива поняттю умотивованості як критерію визначення образності, тоді як саме образність є ключовим показником ідіоматичності словосполучень. Отже, ідіоми – це сталі вирази, які мають фразеологічне значення, повністю не виведене зі значення окремих слів. Вона є культурно та мовно специфічною одиницею, яка відображає традиції, ментальність і побут народу.

Характерні ознаки ідіоми:

- нерозкладність значення: цілісність семантики не дозволяє інтерпретувати ідіому буквально;

- фіксованість структури: складники зазвичай не можуть змінюватися або замінюватися іншими;

- культурна специфічність: ідіоми є маркерами національної ідентичності.

Натомість фразеологізм є ширшим поняттям, що охоплює всі типи стійких словосполучень, включаючи ідіоми.

У сучасній лінгвістиці виділяють два основні напрями дослідження фразеологічних одиниць. Прихильники першого підходу стверджують, що фразеологізм є мовною одиницею, яка складається зі слів і за своєю природою являє собою словосполучення. Деякі дослідники вважають, що об'єктом фразеології є всі можливі в певній мові словосполучення, незалежно від якісних відмінностей між ними, а «фразеологія охоплює всі поєднання лексем, які існують у мові, включно із так званими "вільними" словосполученнями» [55, с. 81]. Інші дослідники в межах цього напряму обмежують об'єкт фразеології певними розрядами й групами словосполучень, які виділяються своєю своєрідністю. При цьому склад фразеологізмів визначається залежно від тих ознак, які враховуються під час їх класифікації. Такі відокремлені словосполучення й визначаються як фразеологізми.

Початок формування фразеології як науки пов'язують із працями швейцарського дослідника Шарля де Баллі, який заклав основи вивчення фразеологічних явищ, визначаючи їхню сутність переважно через семантичні ознаки. Зокрема, Ш. де Баллі запропонував поділ словосполучень на дві основні групи: вільні словосполучення і фразеологічні єдності [6]. Його концепція стала важливим етапом у розвитку фразеології як самостійної галузі мовознавства.

Одним із перших дослідників, які звернули увагу на сталі словосполучення зі специфічним змістом, був видатний український мовознавець О. О. Потебня (1835–1891). У своїй праці «Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка» (1930) він описував такі мовні одиниці, називаючи їх приповідками, приказками або постійними сполученнями слів. Пізніше в лінгвістичній літературі вони отримали назви фразеологізмів, ідіом або фразеологічних одиниць. О. О. Потебня визначав приповідку як елемент байки або прислів'я, що частково виникає як їхнє згущення чи залишок, а частково не досягає рівня розвитку цих жанрів. Таким чином, він класифікував приповідки як мовні знаки, які є одночасно формально роздільними, але семантично неподільними та відтворюваними у

мовленні. Цей підхід заклав основу для подальших досліджень природи фразеологізмів і їхньої ролі в мові [44, с. 97].

У сучасному східнослов'янському мовознавстві існує кілька класифікацій фразеологізмів, серед яких найвідомішою є семантична класифікація, що стала основою для формування фразеології як окремої лінгвістичної дисципліни. Вона була створена радянським лінгвістом В. Виноградовим з урахуванням досліджень швейцарського стиліста Шарля Баллі та передбачає виокремлення трьох типів фразеологічних одиниць: фразеологічних зрощень, фразеологічних єдностей та фразеологічних сполучень. Пізніше було додано (М. Шанським) четвертий тип – фразеологічні вирази.

В українському мовознавстві значний внесок зробив академік Л. Булаховський, запропонувавши генетичну класифікацію фразеологізмів. Ця класифікація базується на історико-етимологічному принципі та передбачає групування фразеологізмів за джерелами їх походження. За Л. Булаховським, виділяють вісім груп: прислів'я та приказки, професіоналізми, що набули метафоричного значення; усталені вислови з анекдотів і жартів; цитати й образи з біблійних текстів; ремінісценції античної культури; переклади іншомовних висловів; крилаті слова з творів письменників та влучні вислови видатних осіб [10].

Функційна класифікація фразеологізмів, розроблена Д. Баранником, орієнтована на їх роль у монологічному мовленні. Вона охопдює п'ять основних груп: народні фразеологічні метафори, літературні фразеологічні метафори, образні узагальнення народного походження (прислів'я), образні узагальнення літературного походження та специфічно жанрову фразеологію [9]. Ця систематизація враховує особливості сприйняття фразеологізмів у мовленні.

Незважаючи на те, що фразеологічні одиниці мають форму словосполучень або речень, вони суттєво відрізняються від синтаксичних структур. Їх особливістю є відтворення як готових цілісних конструкцій, на

відміну від вільних словосполучень чи речень, що створюються за синтаксичними моделями під час мовлення. Л. Корнієнко наголошує: «Для визначення специфіки фразеологізму необхідно встановити його найхарактерніші диференційні ознаки, які були б властиві тільки цьому фразеологізму, що передбачає комплексний аналіз структури, семантики і функціонування фразеологічних одиниць. Як одиниці відповідного рівня мови фразеологізми можуть розрізнятися за семантикою, за лексико-граматичними ознаками, за стилістичними особливостями, але за якісними (диференційними) ознаками вони повинні бути однотипними» [28, с. 4]. Л. Авксентьєв виокремлює ці диференційні ознаки, як-от: 1) цілісність фразеологічного значення; 2) компонентний склад; 3) граматичні категорії; 4) відтворюваність [1, с. 112].

Незважаючи на умовність понять і пов’язане з цим розмежування, прийнято виділяти два підходи до визначення фразеології:

1. Широкий підхід охоплює як повністю переосмислені словосполучення, так і такі, де зберігаються компоненти з прямим значенням.

2. Вузький підхід ураховує лише ті словосполучення, значення яких є повністю переосмисленими.

В обох випадках зберігається визнання лексемного характеру компонентів фразеологізму, а також його зв’язку зі словосполученням. Фразеологізм часто розглядають як комбінацію ознак слова та словосполучення, наголошуючи на омонімічності фразеологізму і співвідносного за структурою вільного словосполучення [8, с. 11]. Зважаючи на це, фразеологізм охоплює не лише ідіоми, але й інші типи стійких словосполучень, які можуть зберігати часткову прозорість значення.

Хоча ідіоми є підкласом фразеологізмів, існує кілька важливих аспектів, які їх розрізняють:

1. Семантична цілісність: ідіома має повністю нерозкладне, цілісне значення, яке неможливо зрозуміти через аналіз компонентів, а фразеологізм може зберігати часткову прозорість значення.

2. Обсяг поняття: ідіома є вузьким поняттям, яке стосується лише тих виразів, що мають повністю ідіоматичне (непрозоре) значення, а фразеологізм охоплює ширший спектр стійких словосполучень, у тому числі частково прозорі або навіть майже прозорі вирази.

3. Культурна специфічність: ідіоми зазвичай є культурно маркованими, відображають ментальні моделі та світогляд народу, а фразеологізми можуть мати універсальніші риси та бути менш залежними від національного контексту.

4. Перекладність: ідіоми важче перекладати іншою мовою через їхню культурну специфіку та цілісність значення, а фразеологізми частіше мають аналоги в інших мовах через часткову прозорість їхнього значення.

І. Гаврилова зазначає, що для перекладу ідіом і фразеологізмів існують такі способи: «1) фразеологічний переклад застосовується при перекладі фразеологізму рівноцінним ідіоматичним еквівалентом та зазвичай еквівалент має той самий зміст, стилістичну спрямованість та емоційну експресивність; 2) фразеологічний еквівалент – це фразеологізм мови перекладу, за всіма показниками рівноцінний до вихідної лексичної одиниці, як правило, незалежно від контексту він повинен мати таке ж денотативне і конотативне значення; 3) відносний фразеологічний еквівалент – аналог перекладу, що поступається абсолютному еквіваленту лише у відмінностях від вихідної форми еквіваленту: зміни синонімічних компонентів, синтаксичної будови, морфологічною складовою і т.п.; 4) нефразеологічний переклад, за допомогою якого можна передати сенс фразеологізму нефразеологічними засобами мови перекладу. До нього вдаються зазвичай лише в тому випадку, якщо неможливо використати жоден з загальновідомих фразеологічних еквівалентів. Такий переклад складно вважати повноцінним, враховуючи навіть можливості компенсації контексту, так як завжди має місце певна втрата експресивності, образності» [12, с. 126–127].

Отже, ідіоми та фразеологізми є тісно пов’язаними поняттями, але вони мають різні функціональні та семантичні характеристики. Ідіома є вузьким

підкласом фразеологізмів, який характеризується абсолютною цілісністю значення та культурною специфікою. Фразеологізм, своєю чергою, охоплює всі типи стійких словосполучень і є ширшим терміном. Розуміння цих відмінностей має важливе значення для лінгвістичного аналізу, перекладознавства та вивчення міжкультурної комунікації.

1.3. Фразеографія як лексикографічний вимір опису ідіом у мовознавстві

Визначення фразеологічної одиниці, з'ясування її специфіки та виокремлення найважливіших диференційних ознак залишаються фундаментальними теоретичними проблемами сучасної фразеології та фразеографії. На думку Л. Юрчук, засадничою умовою визначення фразеологічної одиниці є її розгляд як цілісної мовної одиниці. У вивченні фразеологізмів, на її думку, слід акцентувати не на окремих компонентах, їхніх зв'язках чи особливостях, а на аналізі фразеологізму в цілому. У своїй праці «Теоретичні засади реєстру Фразеологічного словника української мови» дослідниця визначає основні характеристики фразеологічної одиниці. Вона трактує її як мовну одиницю, яка володіє специфічним фразеологічним значенням, граматичними категоріями, а також фіксованим і традиційно відтворюваним складом компонентів. При цьому компоненти фразеологізму втрачають свою лексичну автономність [63, с. 24–26].

У межах фразеології ці питання стосуються визначення предмета дослідження як окремої лінгвістичної дисципліни та встановлення обсягу фразеологічного матеріалу, що підлягає аналізу. У фразеографії ці проблеми набувають практичного значення, оскільки укладачі фразеологічних словників вирішують основне завдання – що саме включати в поняття «фразеологічна одиниця». Від цього визначення залежить структура й обсяг словникового опису. На основі структурно-семантичних характеристик фразеологічних одиниць лексикографи розподіляють їх у словниках різних типів.

У сучасній фразеології дослідження набули особливої активності в останні десятиліття. Інтерес науковців дедалі більше спрямовується на вивчення семантики та багатофункціональності фразеологічних одиниць. У різних аспектах фразеологію досліджують такі видатні вчені, як М. Алефіренко, В. Калашник, І. Гнатюк, Н. Венжинович, Ю. Прадід, Л. Скрипник, Г. Удовиченко, О. Селіванова, В. Ужченко, Д. Ужченко, В. Білоноженко, В. Мокієнко та інші. Аспекти дослідження фразематики охоплюють широкий спектр, включаючи семантичний, структурний, функціонально-стилістичний, психокогнітивний, культурологічний, етнокультурний та інші підходи. Особливий акцент ставиться на аналізі семантики та стилістичних характеристик фразеологічних одиниць. Водночас дослідники зазначають, що однією з найскладніших проблем залишається визначення сутності фразеологічного значення.

На думку Н. Венжинович, важливим компонентом у дослідженні фразеологічного значення є розуміння взаємозв'язку між цілісним значенням фразеологічної одиниці та семантикою її складників. Зокрема, дослідниця підкреслює: «у вивченні фразеологічного значення ключовим питанням є співвідношення семантики цілісної конструкції з окремими компонентами» [11, с. 26]. Серед цих аспектів дослідження фразеологічних одиниць загалом та ідіом зокрема актуального значення набуває лексикографічний.

Наразі важливим завданням є лексикографічне опрацювання корпусу фразеологізмів, що сприяло формуванню окремої галузі мовознавства – фразеографії. За словами дослідників, «витоки української фразеографії беруть початок у XVIII столітті, коли фразеологічні одиниці почали знаходити відображення у пареміологічних збірках. У період від початку до середини 1950-х років XX століття фразеологічні одиниці описувалися в рамках загальних лексикографічних праць. Лише в другій половині 1950-х – 1960-х років почали з'являтися спеціалізовані фразеологічні словники» [45, с. 31]. Це свідчить про поступову еволюцію фразеографії як наукової дисципліни, яка сьогодні набула значного розвитку. Фразеографія забезпечує систематизацію,

опис і тлумачення фразеологізмів, що є важливими елементами національної мовної картини світу.

У процесі укладання фразеологічних словників застосовуються різні методи та прийоми лексикографічного опрацювання фразеологізмів. Серед них найбільш поширеними є: подання фразем за алфавітним порядком у словниковому реєстрі, співвіднесення фразеологічної одиниці з відповідною частиною мови, фіксація її основної форми в тлумачному або перекладному словнику, а також наведення перекладного відповідника. Особливу увагу приділяють відображенню полісемії, синонімії, антонімії та варіантності у фразеологічному складі мови, що супроводжується системою ремарок, які визначають історико-часові параметри, експресивно-емоційні характеристики, сферу використання та стилістичну належність. Л. Корнієнко зазначає: «Структурна параметризація фразеологічних словників тлумачного і перекладного типів характеризується тісною взаємодією і взаємозалежністю мікроструктурних елементів, що формують структуру словникової статті, вказуючи на специфіку дефініцій у тлумачному словнику чи перекладу у перекладному словнику, подання дериватів, стилістичного чи граматичного ремаркування, типів ілюстративного матеріалу та ін., з макроструктурними елементами, які виявляються спільними для обох типів словників, визначаючи їх загальні завдання, зокрема формування реєстру, встановлення обсягу і призначення словника, принципів лексикографування реєстрових одиниць та ін.» [28, с. 15–16].

До важливих прийомів лексикографування також належать відображення синтаксичної сполучуваності фразеологізмів, встановлення нормативного наголошування, використання супровідних слів і надання ілюстративного матеріалу, який демонструє контекстуальне використання фразем. У тлумачних та перекладних фразеологічних словниках часто використовується методика, заснована на принципах семантико-парадигматичних словників, що дозволяє враховувати логіко-граматичний і семантичний підходи до аналізу

фразем, а також розглядати їх деривaційний потенціал та стилістичні властивості.

Фразеологічна багатозначність у таких словниках розглядається за тими ж параметрами, що й лексична, однак синонімічні відношення описуються з урахуванням того, що в основі синонімічного ряду фразем знаходиться лексема, значення якої є базовим для пов'язаних одиниць. Антонімічні відношення відображаються рідко, здебільшого у тлумачних словниках, іноді в порівнянні із синонімією, що дозволяє комплексно демонструвати семантичні зв’язки фразеологізмів.

Л. Корнієнко перелічує основні фразеологічні словники української мови у своїй дисертації: «За нашими спостереженнями, в українській лінгвістиці першими спробами теоретичних узагальнень основних результатів українських фразеологів, принципів фіксації фразеологічного матеріалу у спеціальних словниках, де закладалися основи фразеографії, стали наукові праці М. А. Грицака “Подача фразеологічного матеріалу в регіональних словниках”, Г. М. Удовиченка “Принципи укладання «Словника фразеологізмів української мови», Я. В. Закревської “Інструкція для укладання діалектних словників”, А. А. Бурячка “Інструкція для складання регіональних діалектних словників”, О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко “Принципи відбиття фразеологічної синонімії в слов’янській лексикографії та засади створення індивідуально-авторського словника фразеологічних синонімів”, Ю. Ф. Прадіда “Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу”, В. М. Русанівського, Н. Ф. Клименко “Від універсальної бази лінгвістичних знань до комп’ютерного укладання словників”, Л. А. Юрчук “Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови” та інші лінгвістичні розвідки» [28, с. 11]. Утім, створення двомовних фразеологічних словників залишається актуальним і перспективним завданням сучасного мовознавства. Так, Т. Космеда, описуючи специфіку роботи над двомовним перекладним українсько-польським словником усталених виразів [74], зазначає, що «існує чимало труднощів, які

є традиційними: міжмовна омонімія й паронімія, культурні лакуни, нерівнозначні співвідношення прагматичної інформації, семантики (ширше чи вужче значення) і банальна відсутність фразеологічної одиниці в чинних словниках та ін.» [29, с. 129]. Серед двомовних фразеологічних словників можна назвати українсько-німецький [78], українсько-російський [79], українсько-французький [82] тощо.

Окремо варто зазначити той напрям фразеографії, що пов’язаний саме зі словниками ідіом. Ю. Прадід, аналізуючи «Словник українських ідіом» Г. Удовиченка, вказує, що це «найповніше зібрання фразеологічного складу української мови на той час. Автор подає граматичну, семантичну і стилістичну характеристики реєстрових фразеологічних одиниць. Словник має широку ілюстративну частину, яка розкриває функціонування фразеологічних одиниць у текстах, що належать до різних функціональних стилів літературної мови, характеризує варіантні, синонімічні, антонімічні, полісемічні можливості фразеологічного складу української мови» [45, с. 33]. Зважаючи на єдину лексикографічну працю такого типу, актуальність розроблення словника ідіом є безумовною.

РОЗДІЛ 2
ФРАЗЕОЛОГІЯ ТА ФРАЗЕОГРАФІЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ МОВИ

2.1. Кримськотатарська мова як мова одного з етносів України

Кримськотатарська мова (*qırımtatar tili* або *qırım tili*) – це мова кримськотатарського народу, корінного населення Кримського півострова. Вона належить до тюркської мовної сім'ї і є однією з трьох офіційних мов Автономної Республіки Крим (разом з українською та російською). Мова має багату історію, яка відображає вплив різних культур, зокрема тюркських, арабських, перських, грецьких і слов'янських. В українському мовознавстві представлена низка наукових праць, присвячених окремим аспектам кримськотатарської мови (див.: [2], [3], [4], [14], [21–23], [26], [31], [37], [41], [48], [50], [51], [57] тощо).

Кримськотатарська мова належить до кипчацької гілки тюркських мов. Вона поділяється на три основні діалекти, які мають історичне та географічне походження:

«1. *Діалект середньої смуги* (**orta yolaq**, також іноді гірський, татський) – найпоширеніший діалект, ним розмовляють ті, хто до депортації 1944 року мешкав у гірській та передгірній частині Криму. Є проміжним між двома іншими та має як огузькі, так і кипчацькі риси. Саме на ньому базується літературна кримськотатарська мова.

2. *Південнобережний* (**yalı boylu**). Діалект колишніх мешканців південного узбережжя Крим, що належить до огузької підгрупи і є дуже близьким до турецької мови. Цей діалект містить велику кількість грецьких та італійських запозичень через те, що багато з кримських татар південного узбережжя є нащадками тюркізованих та ісламізованих греків і генуезців. Також через вплив османів в цьому регіоні.

3. *Степовий* (**çol**, до депортації також казали "ногайський", наразі це не коректне визначення, оскільки ногайці – це окремий народ, чия мова мала

лише незначний і опосередкований влив на етногенез і мову кримських татар). Діалект кримських татар-степовиків належить до кипчацько-половецької підгрупи тюркських мов. Найближчі до нього мови – карачаєво-балкарська, кумицька та ногайська» [21, с. 39].

Діалекти кримськотатарської мови перебували під впливом численних місцевих нетюркських мов племен і народів, які протягом століть формували кримськотатарський народ. Серед цих мов були готська, грецька, аланська, єврейська, італійська, вірменська, монгольська, калмицька, давньоукраїнська, а згодом українська, російська, румунська, грузинська, черкеська та ромська. До депортації 1944 року в кожному кримському містечку чи селі могли існувати свої локальні мовні особливості.

Кримськотатарська мова також стала основою для формування урумської і кримчацької мов. На жаль, через депортацію основного населення Криму кримчацька мова зазнала серйозних втрат: понад 50 років у регіоні фактично не було носіїв. До цього додалася русифікація, спричинена заселенням Криму росіянами, а також знищення більшості кримчаків німецькими окупантами під час Другої світової війни. Це ускладнило збереження цієї мови.

Ще однією мовою тюркського походження, яка розвивалася в Криму, була караїмська. Її «кримський діалект має схожість із середнім діалектом кримськотатарської мови. Проте зараз кількість носіїв караїмської мови, як і кримчацької, зменшилася до кількох сотень осіб. Відмінністю караїмської мови є те, що для письма караїми використовували єврейську абетку, на відміну від кримськотатарської та інших мов Криму» [23, с. 34].

Літературна кримськотатарська мова базується переважно на південному діалекті, який вважається найбільш збалансованим і зрозумілим для носіїв інших діалектів.

Кримськотатарська мова відображає багатий культурний контекст Кримського півострова:

- тюркська основа: основний лексичний шар кримськотатарської мови складається з тюркських коренів;

- арабський вплив: через іслам та літературу в мову потрапило багато арабських запозичень;

- перський вплив: запозичення з перської пов'язані з культурними та літературними контактами;

- слов'янський вплив: після приєднання Криму до Російської імперії мова почала зазнавати впливу російської та української;

- грецькі та італійські елементи – це наслідок історичних зв'язків із середземноморськими народами.

Кримськотатарська мова має характерні для тюркських мов **фонетичні** особливості:

- сингармонізм: голосні гармонізуються за ознакою переднього/заднього ряду;

- проста структура складу: типовий порядок – приголосний + голосний.

- чітка артикуляція приголосних звуків, зокрема губно-губних, губно-зубних і задньоязикових [22, с. 77].

На **граматичному** рівні кримськотатарська мова має такі особливості:

- аглютинативна структура: слова утворюються шляхом додавання суфіксів до кореня;

- Система відмінків: кримськотатарська має шість відмінків (називний, родовий, давальний, знахідний, місцевий, вихідний).

- відсутність роду: кримськотатарські іменники не мають граматичної категорії роду;

- структура речення: базовий порядок слів: підмет + додаток + присудок (SOV);

- розвинена система постпозицій замість прийменників.

Абетка кримськотатарської мови пройшла різні етапи становлення і використання. Сучасний варіант представлено в *Додатку А*. Абетка має цікаву історію, яка відображає культурні, релігійні та політичні впливи на кримськотатарський народ протягом століть. Вона зазнавала змін залежно від історичних обставин і використовувала різні графічні системи [23, с. 24]:

І. Перший період. Основа на арабському письмі (XIV–початок XX століття).

До початку XX століття кримськотатарська мова використовувала арабський алфавіт, адаптований для передавання тюркських звуків. Ця система була поширена завдяки ісламу і культурному впливу Османської імперії. Арабська графіка мала певні обмеження у відображенні специфічних звуків кримськотатарської мови, зокрема голосних.

ІІ. Другий період. Перехід на латинську графіку (1928–1938 роки).

У 1928 році, в рамках радянської політики коренізації, кримськотатарська абетка була реформована на основі латинської графіки. Ця абетка, звана «яналіф» (новий алфавіт), була уніфікованою для багатьох тюркських народів. Латинський алфавіт дозволяв краще передавати звуки кримськотатарської мови і сприяв її модернізації.

ІІІ. Третій «кириличний» період (з 1938 року).

У 1938 році, під тиском радянської влади, кримськотатарська мова перейшла на кирилицю. Цей алфавіт був пристосований для кримськотатарської фонетики, але запровадження кирилиці значною мірою відображало політичні мотиви русифікації. Використання кирилиці закріпилося до кінця радянського періоду і залишило значний вплив на носіїв мови.

ІV. Сучасний період і повернення до латинки.

Після відновлення незалежності України в 1991 році кримськотатарський народ почав процес повернення до латинської абетки, щоб зблизити мову з іншими тюркськими мовами, зокрема турецькою. У 1997 році було затверджено нову версію латинської абетки для кримськотатарської мови, яка використовується у діаспорі та частково у Криму. Проте в умовах окупації Криму Росією (з 2014 року) кирилиця досі залишається офіційною, що створює перешкоди для реформи.

Латинська абетка кримськотатарської мови містить 31 літеру, включаючи додаткові символи для специфічних звуків, таких як *ç, ğ, ş, ı, ö, ü*. Вона схожа

на турецьку абетку, що полегшує інтеграцію в тюркський світ і міжнародну спільноту. Абетка кримськотатарської мови адаптована для багатої системи голосних (*а, е, ı, і, о, ӧ, и, ї*) і приголосних, характерних для тюркських мов. Вона гармонійно передає звукові особливості мови, зокрема гармонію голосних і специфічні фонеми, властиві кримськотатарській. Отже, історія абетки кримськотатарської мови відображає не лише мовні потреби, а й глибокі соціально-політичні процеси, які впливали на кримськотатарський народ. З огляду на це в нашій роботі використано і кирилицю, і латиницю залежно від джерел ілюстративного матеріалу та їхнього датування.

У 1944 році після депортації кримських татар радянською владою мова опинилася на межі зникнення. Довгий час кримськотатарська не мала офіційного статусу. У 1990-х роках після повернення кримських татар до Криму розпочалася робота з відродження мови, вона отримала статус офіційної в Автономній Республіці Крим. Попри офіційний статус, кримськотатарська залишається мовою, яку необхідно активно підтримувати через освіту, ЗМІ та літературу.

Кримськотатарська мова є «зникаючою» мовою, і її статус викликає серйозне занепокоєння серед мовознавців, громадських активістів та міжнародних організацій. Попри визнання кримськотатарської мови однією з державних мов Автономної Республіки Крим за Конституцією України 1998 року, реальних механізмів для її розвитку було недостатньо. Після анексії Криму Росією підтримка мови з боку окупаційної адміністрації є номінальною, а дії, спрямовані на популяризацію та розвиток мови, значною мірою пригнічуються. При цьому молодше покоління кримських татар часто надає перевагу домінуючим мовам, таким як російська, українська або англійська, через освітні та професійні можливості. Відповідно кримськотатарська мова дедалі рідше використовується у повсякденному житті, бізнесі, науці та технологіях, а в багатьох сім’ях мова не передається дітям, що загрожує її майбутньому. До того ж навчання кримськотатарською мовою обмежене, і її викладання зазвичай є факультативним. Зважаючи на це,

ЮНЕСКО внесла кримськотатарську мову до списку мов, що перебувають під загрозою зникнення.

Перед повномасштабним вторгненням рф в Україну 24 лютого 2022 року Кабінет Міністрів України затвердив розпорядження № 224-р «Про схвалення Стратегії розвитку кримськотатарської мови на 2022–2032 роки». У цьому документі представлено стратегію, згідно з якою «Найголовнішими проблемами, які потребують розв'язання, є: втрата мовних навичок представниками молодших поколінь, використання кримськотатарської мови переважно представниками старших поколінь, які послуговуються нею непостійно і часткове; перетворення значної частини кримськотатарської мовної спільноти на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя на російськомовних монолінгвів; сприйняття рідної мови частиною кримськотатарської спільноти як перешкоди для інтеграції в підконтрольний Російській Федерації соціум, для отримання освіти та бажаної роботи; відсутність належної словникової бази та галузевої термінології в багатьох сферах; відсутність необхідної кількості якісних навчальних посібників, самовчителів, підручників, у тому числі мультимедійних, з кримськотатарської мови на основі стандартів CEFR (Common European Framework of Reference for Languages), а також енциклопедій, довідникової та іншої навчальної і наукової літератури кримськотатарською мовою; недостатність наукових, науково-педагогічних і педагогічних працівників для викладання у закладах дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, відсутність належних можливостей для підвищення їх кваліфікації; брак можливостей для вивчення кримськотатарської мови представниками інших етносів української нації; відсутність в українському суспільстві розуміння переваг володіння кримськотатарською мовою як питомою тюркською, що відкриває значні можливості для комунікації з рядом країн – партнерів України; недостатня інтеграція кримськотатарської мови до цифрових платформ, веб-ресурсів, соціальних медіа, програмного забезпечення та інших сучасних технологічних

рішень; фактична відсутність кримськотатарської мови у сферах державного управління та місцевого самоврядування; відсутність українських програм розвитку мови для представників кримськотатарської діаспори» [46].

У 2023 році було створено Національний корпус кримськотатарської мови (НККМ) – «винятковий у своєму роді електронний масив кримськотатарських текстів, що охоплюють різні жанри та історичні епохи» [77].

НККМ є інструментом для лінгвістичних досліджень, а також створення та розвитку найрізноманітніших автоматизованих систем (розпізнання мови, машинного перекладу, інформаційного пошуку). Створення і розбудова лінгвістичного корпусу є особливо важливим чинником розвитку кримськотатарської мови (див. мал. 1)..

Малюнок 1

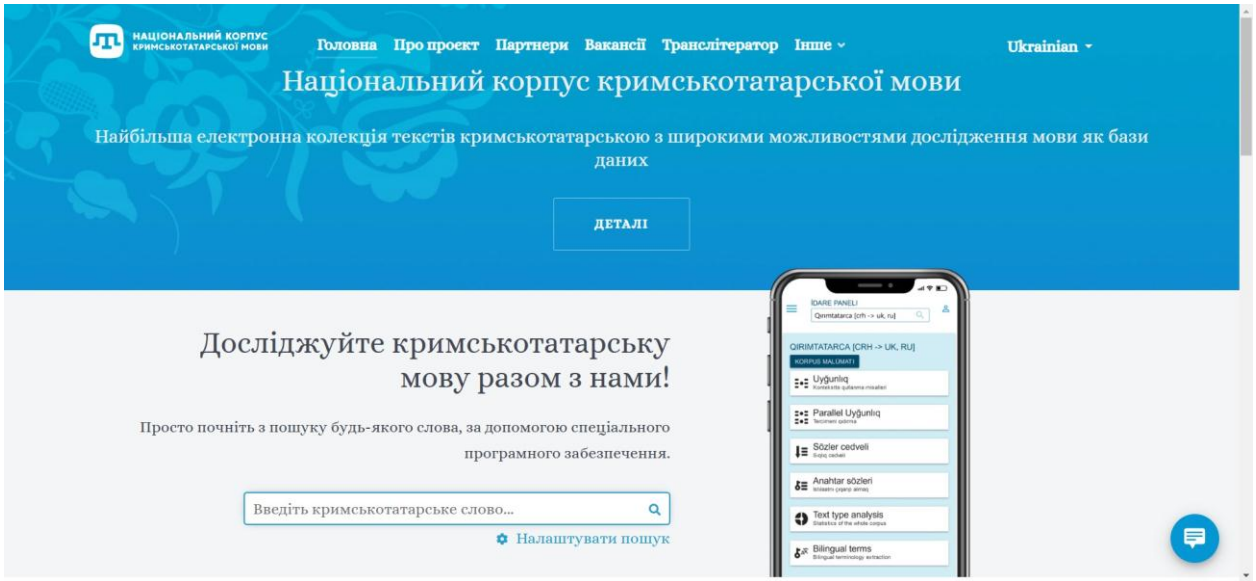

Проєкт Національного корпусу кримськотатарської мови було ініційовано Мінреінтеграції у межах реалізації Стратегії розвитку кримськотатарської мови на 2022–2032 роки. Проєкт реалізовує громадська організація QIRI'M Young за підтримки швейцарсько-української Програми EGAP, що виконується Фондом Східна Європа, та Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Отже, кримськотатарська мова є важливим компонентом культурної ідентичності кримськотатарського народу. Вона поєднує в собі багатий історичний досвід, відображає взаємодію різних культур і зберігає унікальні тюркські традиції. Сучасні виклики, пов'язані зі статусом і використанням мови, вимагають зусиль для її збереження та популяризації.

2.2. Фразеосистема кримськотатарської мови

2.2.1. Загальна характеристика фразеології кримськотатарської мови

Фразеологія кримськотатарської мови є невід'ємною частиною її культурного та мовного багатства, дослідження якого дозволяє глибше зрозуміти народну культуру та історичний досвід. У кримськотатарській мові багато фразеологізмів мають лексичні синоніми, проте окремі стійкі вирази стали єдиними позначеннями певних явищ або фактів. Такі усталені вирази не створюються спонтанно у мовленні, а відтворюються цілком як готові мовні одиниці, подібно до слів. Фразеологічні одиниці, поряд із окремими словами, є одними з ключових складників мовної структури. Вони виступають своєрідним «будівельним матеріалом» мови. Неволодіння основними фразеологізмами може призводити до труднощів у розумінні висловлювань, навіть якщо всі окремі складники звороту є відомими.

Щодо походження, «найдавніші фразеологізми кримськотатарської мови, ймовірно, виникли ще до прийняття ісламу і тісно пов'язані з архаїчними віруваннями у надприродне» [31, с. 12]. Водночас усна народна творчість та мова різних соціальних верств є найбільш значущими джерелами збагачення кримськотатарської фразеології. У межах розмовної кримськотатарської мови внаслідок переносного вживання побутових назв і виразів утворився значний пласт фразеологізмів різних типів і структур. Характерними рисами цих мовних одиниць є їхня образність, сталість та відтворюваність. Інші властивості, такі, як постійність чи непостійність

компонентів, можливість зміни порядку слів або додавання нових, є факультативними. У кримськотатарській фразеології зустрічається безліч виразів, первинне значення яких втратилося, а переносне стало основним. Це свідчить про динамічний розвиток мови та її здатність адаптуватися до нових умов. На думку дослідників, «проблема вивчення фразеології кримськотатарської мови є широкою і різноплановою. Опис усяких типів фразеологізмів та їхній аналіз – завдання, яке вимагає зусиль багатьох дослідників» [31, с. 14].

Як і інші тюркські мови, кримськотатарська має багатий фонд фразеологізмів, які відображають традиційні цінності: гостинність, повагу до старших, працьовитість тощо. Наприклад, образи, пов'язані з природою, є важливими через зв'язок із кочовим та землеробським минулим. Ідіоми та фразеологізми зазвичай мають яскраво виражене емоційне забарвлення, допомагаючи підсилити значення або передати ставлення до предмета. Фразеологія кримськотатарської мови містить багато висловів, які пов'язані з традиційним побутом, родинними відносинами, звичаями, релігійними віруваннями та природою Криму.

Через історичні контакти із сусідніми культурами в кримськотатарській фразеології можна знайти запозичені образи або конструкції, адаптовані до тюркської мовної системи.

Фразеологія кримськотатарської мови поділяється на кілька основних типів:

1. Ідіоми – це стійкі словосполучення, значення яких не можна зрозуміти з окремих слів, напр.:

- **Ağızdan çıqqan söz – okdan çıqqan oqu** (*Слово, що вийшло з рота, як стріла, випущена з лука*) – нагадування про важливість слів і неможливість їх повернути.

2. Фразеологічні зрощення – вислови, які не піддаються буквальному перекладу:

- **Barmadı suğa taş, qayıtmadı mаña baş** (*Не пішов камінь у воду, не повернулася мені голова*) – про щось нездійснене або втрачене.

3. Порівняння:

- **Qurd gibi aç** (*Голодний, як вовк*) – дуже голодний.

- **Dağ gibi** (*Як гора*) – про сильну або надійну людину.

4. Прислів'я та приказки, що мають повчальний характер і відображають народну мудрість:

- **Ekmek elden, su gölden** (*Хліб з руки, вода з озера*) – жити легко, без власних зусиль.

- **Baş kesilir, töre kesilmez** (*Голову відріжуть, але звичай не змінять*) – про непохитність традицій.

5. Релігійно-етичні вислови, що відображають ісламські вірування:

- **Allah sabır versin** (*Нехай Аллах дасть терпіння*) – вираз співчуття або побажання терпіння.

За семантикою кримськотатарські фразеологізми демонструють:

- зв'язок із природою та побутом, напр.: **Dağ gibi adam** (*Чоловік, як гора*) – сильний, надійний; **Su gibi akmaq** (*Текти, як вода*) – швидко проходити (про час);

- родинні та соціальні відносини, напр.: **Ananın sütü gibi helal** (*Чистий, як материнське молоко*) – щось законне, чесне; **Bir yastıqta qarımaq** (*Постаріти на одній подушці*) – жити довге подружнє життя;

- емоційний стан, напр.: **Yüregi yanmaq** (*Серце горить*) – сумувати, страждати; **Gözden düşmek** (*Впасти з очей*) – втратити повагу або довіру;

- праця та зусилля, напр.: **Ter tökmek** (*Проливати піт*) – важко працювати; **Taş üstünde taş qalmamaq** (*Не залишити каменя на камені*) – зруйнувати щось дощенту.

Фразеологізми виконують функції: «культурної ідентифікації, виступаючи символами кримськотатарської ідентичності, передаючи унікальний світогляд і досвід народу; естетичну функцію, оскільки використання образних виразів робить мову багатшою і виразнішою;

комунікативну функцію – фразеологізми допомагають ефективно передавати думки, емоції та ставлення до співрозмовника; морально-етичну функцію – багато виразів несуть повчальний характер, сприяючи передачі моральних цінностей наступним поколінням» [32, с. 149].

Через депортацію кримських татар у 1944 році і тривалий період переслідувань мова, разом із фразеологічним багатством, опинилася під загрозою. У сучасний період докладаються зусилля до збереження мови: відродження фразеології через освіту та літературу, видання словників фразеологізмів кримськотатарської мови, інтеграція традиційної фразеології у сучасну культуру (ЗМІ, кіно, музика).

Отже, фразеологія та ідіоми в кримськотатарській мові є невід'ємною частиною мовного та культурного спадку народу. Вони відображають життєвий досвід, історію та цінності кримських татар, а також створюють міцний зв'язок між поколіннями. Збереження цього багатства є важливим кроком до підтримки мовної та культурної ідентичності кримськотатарського народу.

2.2.2. Типологія фразеологізмів кримськотатарської мови

Для аналізу фазеологічних одиниць кримськотатарської мови ми спиралися на семантичну класифікацію та послуговувалися матеріалами словника і посібників М. Емірамзаєвої [21–23].

1. Фразеологічне зрощення – це стійкий за формою і змістом вислів, загальне значення якого не пов'язане зі значеннями його складових компонентів, тобто загальне значення не мотивоване значенням вільного словосполучення, яке лежить в його основі, напр.:

ала байракъ алмакъ (букв. *взяти строкатий прапор*) – 'виходити за межі дозволеного';

эски дефтерни къозгъамакъ кимнинъ (букв. *ворушити чиїсь старі зошити*) – 'згадувати минуле, завдавати душевного болю';

дюньягъа къазыкъ тикмек (букв. *вбивати кілок у світобудову*) – ‘міцно закріпитися, стати господарем життя’;

аякълары кетен токъуй кимнинъ (букв. *чиїсь ноги тчуть лляне полотно*) — ‘хтось дуже енергійний, постійно зайнятий’;

не лям, не мим <демек> (букв. *ані лям, ані мим <казати>*) – ‘нічого <не казати>’ (лям і мим – назви арабських літер);

ремиль тёкмек – ‘ворожити на піску’ (ремиль < араб. *гадання*); **ана-баба куню** (букв. *день матері-батька*) – ‘жахливе, нестерпне життя, пекло’.

Висока семантична єдність фразеологічних зрощень і немотивованість їх значень часто зумовлені присутністю архаїчних або запозичених з інших мов слів і граматичних форм, напр.:

пот къырмакъ (букв. *робити складки*) – ‘казати дурниці, потрапляти в незручне становище’;

потларгъа минмек (букв. *підніматися на складки*) — ‘сердитися, гніватися’.

Фразеологізми, що належать до цієї категорії, зазвичай мають стерту або забуту внутрішню форму, хоча зберігають семантичну єдність. Водночас фразеологічна єдність – це стійке словосполучення, загальне значення якого мотивоване значенням вільного словосполучення-прототипа, напр.:

ахрет ёлуна тюшмек (*стати на дорогу в потойбічний світ*) – ‘померти’;

козюни боямакъ кимнинъ (*закрашувати комусь очі*) – ‘вводити когось в оману’;

капи къапмакъ (*зачиняти двері*) – ‘назавжди піти’.

Зрощення і єдності об’єднують під спільним терміном «ідіоми», що мають специфічне концептуальне ядро та коннотації, зокрема емоційні, оцінні та прагматичні елементи.

2. Фразеологічне сполучення – це стійкий зворот, який складається зі слів із вільним і пов’язаним значенням. Вони є семантично членованими, оскільки містять компоненти, значення яких у прямому чи переносному сенсі відображають загальне значення сполучення:

• **айзар чекмек** (букв. *відчувати, викликати плач, стогін*) – ‘ридати, стогнати’;

• **асрет чекмек** (*переживати, відчувати тугу*) – ‘тужити’;

• **юкъугъа далмакъ** (*поринати, занурюватися в сон*) – ‘засинати’;

• **къасеветке далмакъ** (*занурюватися в тривогу*) – ‘хвилюватися’;

• **ифтира атмакъ кимнинъ устюне** (*кидати наклеп на когось*) – ‘наклепувати’.

У кримськотатарській мові особливістю таких сполучень є багатозначність окремих слів, які в різних контекстах формують цілі «фразеологічні гнізда». Наприклад, дієслово **кесмек** (*різати*) набуває різних значень залежно від словосполучення:

• **лаф кесмек** (*різати слово*) – ‘перебивати, втручатися в розмову’;

• **сёз кесмек** (*різати слово*) – ‘здійснювати сватання’;

• **ёлу кесмек** (*різати дорогу*) – ‘перегороджувати шлях’;

• **сув кесмек** (*різати воду*) – ‘перекривати воду’;

• **ярыкъ кесмек** (*різати світло*) – ‘вимикати електрику’.

3. Фразеологічні вирази – це стійкі словосполучення зі словами вільного значення. Їх поділяють на номінативні (називають предмети, явища) і комунікативні (оформлюють висловлювання): номінативні вирази**: ер курреси** (*земна куля*) – ‘планета Земля’; **акъ джигер** (*біла печінка*) – ‘легені’; **бала багъчасы** (*дитячий садок*). Комунікативні вирази мають структуру речення і виражають думки, афоризми, прислів’я чи побажання: **Зорнен намаз Аллагъа ярамаз** (*Намаз під примусом Аллаху не годиться.*) – ‘Примусова праця не приносить добрих результатів’; **Эв алма – къомшу ал** (*Не вибирай дім – вибирай сусіда.*)

До окремої групи уналежнюють етикетні формули**,** що використовуються в різних комунікативних ситуаціях: **Сабанъыз хайыр!** (*Доброго ранку!*), **Хош кельдинъиз!** (*Ласкаво просимо!*), **Сагъ олунъыз!** (*Дякую!*).

Також до фразеологізмів належать вирази з релігійними формулами чи цитатами з Корану:

• **Бисмилляхи рахмани рахим!** (*В ім'я Аллаха, милостивого, милосердного.*)

• **Тиль — юрекнинъ анахтарыдыр.** (*Мова — ключ до серця.*)

2.3. Лексикографія і фразеографія кримськотатарської мови

Найбільш раннім фразеологічним словником кримськотатарської мови можна вважати працю «Пословицы, поговорки и приметы крымских татар», зібрану О. Боданінським, Е. Мартіно та О. Мурасовим (1914 р.). Це перший тематичний словник кримськотатарських сталих одиниць різних типів (фразеології в широкому сенсі), перекладених російською мовою.

Відсутність фразеологічних словників кримськотатарської мови у період з 20-х до 70-х років XX століття пояснюється відомими суспільно-політичними подіями того часу: політичними репресіями, Другою світовою війною, окупацією Криму, депортацією кримськотатарського народу тощо.

Словник різного роду сталих словосполучень (паремій, ідіом), що використовувалися в мові кримських татар Добруджі (Румунія), був укладений Мюстеджипом Улькюсалом і виданий у Анкарі (Туреччина) у 1970 році (*Müstecib Ülküsal, 1970*). Словник складається з таких розділів:

1. **atasözleri** – паремії (приблизно 900 одиниць);
2. **deyimler** – фразеологізми інших типів (приблизно 1700 одиниць);
3. **sözlük** – словник лексем, що зустрічаються у складі всіх сталих словосполучень;
4. **kırım türkleri** – короткі відомості про кримських татар.

Усі фразеологізми супроводжені перекладом турецькою мовою. Значення та умови вживання деяких паремій пояснені у дужках: **«Къайда бирлик, анда тирилик»** – тематичний словник кримськотатарських прислів'їв і приказок, укладений Р. Фазилом (1971). Паремії розподілені за тематичними групами: про мову та слово; про науку, знання і професію; про працю; про лінь і невдачу; про вимогливість і підприємливість тощо.

Кримськотатарська фразеологія багато років збиралася відомим ученим Усеїном Куркчі. Ним були створені (у машинописному вигляді) два словники: тлумачний фразеологічний і кримськотатарсько-російський перекладний (без тлумачення значень). У кожному з них міститься приблизно по 5000 одиниць. Близько 1000 сталих виразів (на літери А – К) з першого словника У. Куркчі були опубліковані в 1987–1989 роках під назвою **«Сёз бирикмелери»** у десяти номерах журналу **«Йылдыз»** (*Куркчі, 1987–1989*).

Словник був виданий із порушенням основних принципів укладання довідників цього типу: не завжди правильно визначені інваріантні (основні, словникові) форми й межі сталих виразів; некоректно пояснюються значення фразеологізмів, у тому числі й у частиномовному аспекті; не виявлені випадки полісемії; відсутні граматичні, стилістичні й емоційно-експресивні позначки тощо.

«Російсько-кримськотатарсько-український фразеологічний словник для початкових класів» (*«Башлангъыч сыныф талебелери ичюн русча-къырымтатарджа-украинджe фразеология лугъаты»*) створено на основі словника «Українсько-російський та російсько-український фразеологічний словник» (1978), призначеного для вчителів, працівників преси, перекладачів і учнів середніх шкіл. Проте в анотації до рецензованого словника зазначено, що він включає понад 300 найбільш уживаних, цінних для розвитку мовлення молодших школярів фразеологічних одиниць. Більшість фразеологізмів у словнику є ідіомами, тобто сталими зворотами з абстрактним переносним значенням, які за змістом не відповідають рівню мисленнєвих можливостей учнів молодших класів.

У дво- та багатомовній фразеографії давно розроблено принципи перекладу фразеологічних одиниць:

1. Підбір фразеологічних відповідників – еквівалентів і аналогів.
2. Переклад за допомогою відповідних за значенням вільних словосполучень [24, с. 7].

У кримськотатарській частині рецензованого словника переважають буквальні переклади (кальки) російських фразеологізмів, які не є фразеологічними одиницями у кримськотатарській мові й, відповідно, не передають переносного значення фразеологізму, а також його емоційної та стилістичної конотацій.

Словник **«Аталар сёзлери ве айтымлар»**, укладений Ш. Асановим (2002 р.), містить близько 3800 паремій. Автор використовує як синоніми терміни *аталар сёзлери* і *паремалар* (замість точнішого – *паремиялар*). Паремії (від грец. *παροιμία* – прислів–я, приказка, притча) – це сталі речення, що виражають завершену думку дидактичного характеру, тобто насамперед прислів'я і приказки. Відповідно, словоформа *айтымлар*, що в кримськотатарській мові трактується неоднозначно (як приказка чи як стале словосполучення), є надмірною у назві словника.

Укладач зазначає, що прислів'я та приказки мають свої відмінні риси: прислів'ям властиве більш узагальнене, абстрактне значення (*Демир къызгъын олгъанда дёгюлир*, букв. «Залізо слід кувати гарячим»), тоді як приказки не мають такого глибокого узагальнювального значення (*Азачыкъ ашым, къайгъысыз башым*, букв. «Мало їжі, але голова без турбот»). Очевидно, ступінь узагальненості й абстрактності значення цих паремій практично неможливо визначити. Однак за характером значення вони дійсно відрізняються: перша одиниця використовується в переносному значенні, друга – в прямому.

Перший російсько-кримськотатарський фразеологічний словник навчального типу, створений відповідно до сучасних теорій і практик фразеографії, побачив світ у 2004 р. [Емірова, 2004]. Він містить близько 900 ідіом російської мови та 600 їхніх кримськотатарських фразеологічних відповідників – еквівалентів і аналогів. Словникова стаття побудована за сучасними вимогами: у російській частині подано фразеологічну одиницю в інваріантній формі, курсивом – граматичні позначки, звичайним шрифтом – стилістичні та емоційно-експресивні позначки, далі – семантизація

(тлумачення значення) фразеологізму. Кримськотатарська частина побудована аналогічно, але доповнена ілюстративним матеріалом. Ю. Прадід оцінював цей словник так: «У 2004 р. побачив світ словник комбінованого типу – «Русско-крымскотатарский учебный фразеологический словарь» А. М. Емірової, який є і переклад ним, і навчальним, і синонімічним 42. Словник містить 900 ідіом російської мови та їхні 600 кримськотатарських відповідників – еквівалентів та аналогів. Словникові статті структуруються таким чином: у російській частині – фразеологічна одиниця в основній формі, граматичні, стилістичні й емоційно-експресивні характеристики, тлумачення значення; у кримськотатарській частині — фразеологічна одиниця також в основній формі, такі самі характеристики, як і в російській частині, а також ілюстративний матеріал (фразеологічна одиниця у тексті). У кінці словникових статей подаються за наявності синонімічні ряди в обох мовах» [45, с. 37–38].

Словник **«Айтымлар лугъаты»** (2008 р.), укладений Е. Озенбашли, має на титульному аркуші підзаголовок *тургъун сёз бирикмелери* («усталені словосполучення»). Слово *айтым*, одне з значень якого – «приказка», видається тут недоречним, оскільки може ввести користувача словника в оману.

У словнику **«Къыскъа къырымтатарджа-русча фразеологик лугъат»** (2009 р.) містяться численні недоліки зазначеного типу, до яких додаються хибні переклади російською мовою та різноманітні помилки в кримськотатарській і російській частинах словника. Словник має некоректну назву – «Фразеологізми та ідіоматичні вирази української мови і їх еквіваленти (переклади) у кримськотатарській та російській мовах». Термін «фразеологізм», будучи родовим поняттям, є гіперонімом для назв усіх типів фразеологічних одиниць. Відповідно, ідіома – це також різновид фразеологізму. Крім того, еквівалент у практиці перекладної фразеографії означає не будь-який переклад, а лише один із трьох способів перекладу фразеологічної одиниці: фразеологічні еквіваленти – це фразеологізми, що

збігаються за формою та значенням (у тому числі й за внутрішньою формою, тобто за мотивувальною ознакою) з перекладною одиницею. Цей словник створено на основі «Українсько-російського та російсько-українського фразеологічного словника» (1978 р.), коли фразеографія перебувала на стадії становлення, і типологія фразеологічних словників ще не була розроблена. До цього словника увійшли різні типи мовних і мовленнєвих одиниць, які не завжди є фразеологізмами.

У 2011 р. вийшов другий словник У. Куркчі – **«Къырымтатарджа-русча фразеологик уйгъундашлар лугъаты»** (букв. «Кримськотатарсько-російський словник фразеологічних відповідників») [75], який містить, за підрахунками автора, близько 5000 ідіом кримськотатарської мови та стільки ж їхніх російських фразеологічних відповідників.

Кримськотатарська фразеографія – це галузь мовознавства, що займається збором, описом, систематизацією та аналізом сталих словосполучень, характерних для кримськотатарської мови, таких як ідіоми, фразеологізми, прислів'я, приказки та інші сталеві мовні звороти. Ця дисципліна має давню історію, але значного розвитку зазнала у XX–XXI століттях. За цей період було підготовлено словники паремій (прислів'я, приказки): «Аталар сёзлери ве айтымлар» (2002) Ш. Асанова – один із найоб'ємніших збірників, що містить близько 3800 паремій; фразеологічні словники змішаного типу: праці Усеїна Куркчі, що містять близько 5000 сталих словосполучень; «Къырымтатарджа-русча фразеологик уйгъундашлар лугъаты» (2011) У. Куркчі містить ідіоми з відповідниками російською мовою; багатомовні словники: «Русско-крымскотатарско-украинский фразеологический словарь для начальных классов» (1999) Девлетова — навчальний словник, орієнтований на молодших школярів. Розробка сучасних фразеологічних словників здійснюється з урахуванням вимог сучасної фразеографії, зокрема це стосується словників А. Емірової та Е. Озенбашли, а також новітніх електронних бази даних й ініціатив з цифровізації мовних ресурсів.

Отже, кримськотатарська фразеографія має певні проблеми. По-перше, у деяких словниках не завжди коректно визначаються границі сталих зворотів, їх семантика, стилістичні позначки, частина мовних одиниць є кальками з російської. По-друге, депортація та переслідування кримськотатарського народу призвели до втрати багатьох мовних і культурних пам’яток.

Загалом фразеологія кримськотатарської мови відіграє важливу роль у збереженні національної ідентичності, відображає специфіку світогляду народу, його історичний досвід, традиції й ментальність. Попри виклики, кримськотатарська фразеографія є перспективною галуззю, що активно розвивається, особливо в умовах відновлення інтересу до національної культури й мови.

РОЗДІЛ 3
ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО КРИМСЬКОТАТАРСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА ІДІОМ

3.1. Комп'ютерна лексикографія як наука: історія, становлення та ключові дослідники

Комп’ютерна лексикографія – це міждисциплінарна галузь, яка поєднує традиційну лексикографію з методами та інструментами обчислювальної лінгвістики. Її основною метою є «створення електронних словників, лексичних баз даних і мовних ресурсів для автоматизованого аналізу тексту» [27, с. 11]. Завдяки стрімкому розвитку інформаційних технологій комп’ютерна лексикографія набула ключового значення у таких сферах, як машинний переклад, інформаційний пошук і створення лексичних ресурсів для штучного інтелекту.

Ідеї автоматизації лексикографічних процесів виникли у другій половині XX століття, з розвитком перших комп’ютерів і початкових спроб формалізації мови. Перші спроби автоматизованого аналізу мови з’явилися у 1950–1960-х роках у зв’язку з необхідністю машинного перекладу під час Холодної війни. У 1960–1970-х роках з’явилися перші великі корпуси текстів, що стали основою для створення словників. Проєкти, такі як «Brown Corpus» (1961, США), дозволили аналізувати лексичні дані на основі комп’ютерних технологій. У 1980-х роках завдяки вдосконаленню комп’ютерів з'явилися перші електронні словники, які використовувалися для автоматизованої обробки текстів. Одним із перших значущих проєктів був «Oxford Advanced Learner’s Dictionary» в електронному форматі.

Комп’ютерна лексикографія як окрема наукова дисципліна сформувалася на перетині лексикографії, корпусної лінгвістики та обчислювальної лінгвістики.

У 1980-х роках традиційні лексикографи, такі як Джон Сінклер, почали впроваджувати корпусний підхід у створенні словників. Його праця «Corpus, Concordance, Collocation» (1991) стала основою для розробки словників на базі корпусів текстів, таких як «Cobuild Dictionary». У 1986 році був створений «WordNet» – одна з найбільш впливових лексичних баз даних. Проєкт, ініційований Джорджем Міллером у Принстонському університеті, мав на меті представити лексичні одиниці у формі взаємопов'язаних сіток, що відображають семантичні зв’язки між словами.

У 1990-х роках електронні словники та лексичні бази почали активно використовуватися у системах машинного перекладу, таких як *SYSTRAN* та *Google Translate*.

Сучасна комп’ютерна лексикографія зосереджена на створенні мовних моделей для штучного інтелекту. Інструменти, такі як BERT і GPT, базуються на величезних корпусах текстів і методах комп’ютерного навчання.

В Україні існують кілька центрів комп’ютерної лексикографії.

1. Відділ структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України відіграє провідну роль у розвитку комп’ютерної лінгвістики в українському мовознавстві. У його рамках створено «Морфемно-словотвірний фонд української мови», що має складну архітектоніку та включає три основні підфонди:

– текстова база, яка наразі містить близько 700 000 слововживань та оснащена інструментами орфографічного контролю текстів, а також аналізу їхньої морфологічної, синтаксичної та семантичної структури;

– генеральний реєстр українських слів, який налічує 166 385 лексем і сформований на основі п’яти найавторитетніших українських словників-джерел;

– текстові процесори, що забезпечують морфологічний, синтаксичний і логіко-семантичний аналіз мовного матеріалу [27, с. 54].

На основі матеріалів фонду створено низку комп'ютерних словників, зокрема: «Словник символьних моделей морфемної будови слова»; «Словник афіксальних морфем української мови», «Кореневий гніздовий словник української мови», «Ідеографічний словник іменників української мови», «Ідеографічний словник дієслів переміщення української мови» [43, с. 65]. Крім того, ведеться робота над створенням комп'ютерних версій «Словника староукраїнської мови XIV–XV століть» та декількох словників лінгвістичних термінів.

2. Національний мовно-інформаційний фонд НАН України під керівництвом В. А. Широкова займається створенням Національної словникової бази України. У 2001 році було видано компакт-диск з інтегрованою лексикографічною системою «Словники України», яка реалізована на абетковому принципі та містить пошукову систему обсягом близько 152 000 лексем (також видано друком). Користувачам пропонуються п'ять режимів роботи: "парадигма", "транскрипція", "фразеологія", "синонімія" та "антонімія". Кожен з розділів базується на кількох авторитетних словниках відповідного типу.

Фонд також ініціював створення універсальної системи підтримки лексикографічних досліджень – «Українського лінгвістичного корпусу», який нараховує 36 мільйонів слововживань із текстів української мови різних стилів. Подальші плани включають підготовку нової версії тлумачного «Словника української мови», розрахованого на 20 томів.

3. Лабораторія комп'ютерної лінгвістики кафедри сучасної української мови Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка працює у таких ключових напрямах: комп'ютерна лексикографія; розробка навчальних програм; машинний переклад.

Серед основних здобутків лабораторії:

– створення «Морфемно-словотвірної бази української мови», яка охоплює 170 000 слів;

– видання електронного підручника з української мови з інтерактивним тестуванням;

– розробка граматичного словника українських дієслів із перекладом на італійську мову (близько 3000 одиниць);

– складання частотних словників художньої прози.

4. Відділ лексикології та комп'ютерної лексикографії Інституту української мови НАН України спеціалізується переважно на теоретичних дослідженнях у сфері комп'ютерної лінгвістики. Серед його основних досягнень – створення електронної картотеки, яка перебуває у стані постійного поповнення текстовими матеріалами. Відділ також ініціював масштабний проект зі створення «Національного корпусу української мови» з обсягом щонайменше 1 мільйон слововживань. Корпус призначений для вирішення наукових завдань, таких як-от: збереження текстового матеріалу; підтримка досліджень лексичної та граматичної структури української мови; аналіз динаміки та якості змін мовної системи у хронологічному контексті.

Отже, комп'ютерна лексикографія є однією з ключових сфер сучасної лінгвістики, яка інтегрує знання про мову з потужними технологічними можливостями. Вона еволюціонувала від перших спроб автоматизації до створення складних лексичних баз і ресурсів для штучного інтелекту.

3.2. Електронний словник: принципи укладання

Дослідники-лінгвісти широко використовують електронні словники різних типів, включаючи глосарії, словники-перекладачі, а також вбудовані у програмне забезпечення для перевірки орфографії словникові модулі, інтегровані в освітнє або офісне програмне забезпечення [69, с. 458]. Український науковець В. Дубічинський визначає поняття «електронний словник» як компонент автоматизованої інтелектуальної системи, що містить зібрані та впорядковані найменування понять у відповідній галузі знань, з якими працює або на які спирається ця система [20, с. 547].

В. Чумак і Р. Тимошук наголошують, що польські лексикографи застосовують термін «електронний словник» до різних об’єктів, включаючи словникові модулі, окремі програмні додатки, системи словників, доступних онлайн, а також перекладні словники. Водночас, у теорії та практиці лексикографії цей термін найчастіше використовується саме для позначення перекладних словників, створених у формі окремих комп’ютерних засобів [59, с. 77]. У сучасній лексикографічній літературі термін «комп’ютерний словник» часто застосовується як синонім «електронного словника» [59, с. 76].

Ми погоджуємося з думкою О. Балалаєвої, яка стверджує, що комп’ютерні словники можуть класифікуватися за тими ж параметрами, що й традиційні паперові лексикографічні джерела [5, с. 6–11]. Отже, серед електронних словників можна виокремити такі типи: енциклопедичні, термінологічні, перекладні, тлумачні, тезауруси тощо.

Процес створення словників із використанням інформаційних технологій є складним і потребує участі висококваліфікованих фахівців у галузі лінгвістики та програмування. Його реалізація зазвичай охоплює виконання таких основних завдань:

1. Формування якісного лексикографічного матеріалу. Цей етап може базуватися на існуючих паперових словниках, які попередньо доповнюють і вдосконалюють.

2. Переведення матеріалів у цифрову форму. Цей процес включає сканування, розпізнавання тексту, редагування та виправлення помилок. Його складність зумовлена наявністю спеціальних символів і позначок у словникових текстах, які часто коректно не розпізнаються.

3. Розробка моделі даних, здатної відображати численні структурно-семантичні зв’язки між реєстровими одиницями. Цей етап є критично важливим і ускладнюється відсутністю формального апарату для опису системи всіх можливих семантичних станів. Згідно з традиційним підходом, адекватною моделлю даних такої системи є комплекс граматичних і лексичних значень [61, с. 72].

4. Парсинг – створення лексикографічної бази даних на основі отриманих матеріалів.

5. Проєктування лексикографічної системи, яке здійснюється через аналіз структур паперових словників і включає моделі даних, формальні граматики та формальні системи.

6. Створення віртуальної лексикографічної системи. Це досягається шляхом перетворення лексикографічної системи на віртуальний об’єкт, який функціонує в мережі. Така система будується за багаторівневою архітектурою із застосуванням технології вебсервісів. Завдяки розробці користувацького інтерфейсу та інструментів віртуальна лексикографічна система перетворюється на інтерактивну лабораторію.

Отже, сучасний електронний словник має ґрунтуватися на чітких критеріях відбору лексикографічного матеріалу і мати вільний доступ у віртуальному середовищі.

3.3. Розроблення електронного словника кримськотатарсько-українських ідіом

Для створення електронного двомовного словника ідіом ми обрали алфавітний принцип. Л. Корнієнко зазначає, що це принцип є домінантним у фразеографії: «За нашими спостереженнями, найпослідовніше використовується алфавітний принцип лексикографування фразеологічних одиниць, який є основним для всіх типів і видів фразеографічних праць. (…) Алфавітний принцип укладання реєстру найдавніший, використовується упорядниками лексичних і фразеологічних словників упродовж кількох століть. Основною вимогою до алфавітного принципу упорядкування реєстрових одиниць є подання реєстрового слова відповідно до літер української абетки» [28, с. 12]. Нашим завданням були створити словник з вихідною мовою – кримськотатарською, тому ми ґрунтувалися на кримськотатарській абетці. З урахуванням затвердженого в Україні латинського алфавіту реєстрові одиниці розташовані саме в такі

послідовності, проте під час відбору матеріалу було визначено обидві графічні форми – кириличною та латинською абеткою (див. мал. 2).

Малюнок 2.

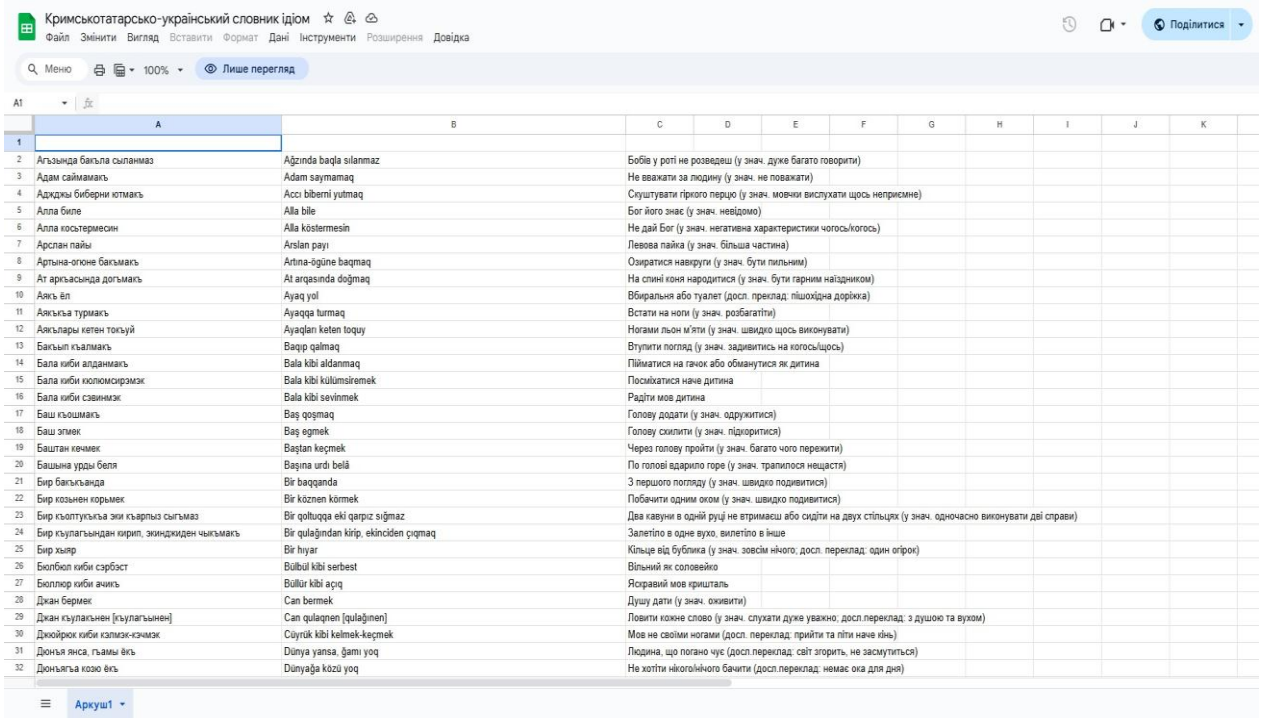

Кримськотатарсько-український словник ідіом

Файл Змінити Вигляд Вставити Формат Дані Інструменти Розширення Довідка

Поділитися

Меню 100% Лише перегляд

A1

	A	B	C
1			
2	Ағзында бақъла сыланмаз	Ağzında baqla sılanmaz	Бобів у роті не розведеш (у знач. дуже багато говорити)
3	Адам саймамакъ	Adam saymamaq	Не вважати за людину (у знач. не поважати)
4	Аджджы биберни ютмакъ	Accı biberni yutmaq	Скуштувати гіркого перцю (у знач. мовчки вислухати щось неприємне)
5	Алла биле	Alla bile	Бог його знає (у знач. невідомо)
6	Алла къстьермесин	Alla köstermesin	Не дай Бог (у знач. негативна характеристики чогось/когось)
7	Арслан пайы	Arslan payı	Левова пайка (у знач. більша частина)
8	Артына-огюне бакъмакъ	Artına-ögüne baqmaq	Озиратися навкруги (у знач. бути пильним)
9	Ат арқасында доғмакъ	At arqasında doğmaq	На спині коня народитися (у знач. бути гарним наїзником)
10	Аякъ ёл	Ayaq yol	Вбиральня або туалет (досл. переклад: піщохідна доріжка)
11	Аякъгъа турмакъ	Ayaqqa turmaq	Встати на ноги (у знач. розбагатіти)
12	Аякълары кетен токъуй	Ayaqları keten toquy	Ногами льон м'яти (у знач. швидко щось виконувати)
13	Бакъып къалмакъ	Baqıp qalmaq	Втупити погляд (у знач. задивитись на когось/щось)
14	Бала киби алданмакъ	Bala kibi aldanmaq	Пійматися на гачок або обманутися як дитина
15	Бала киби кюлюмсирэмэк	Bala kibi külümsiremek	Посміхатися наче дитина
16	Бала киби сэвинмэк	Bala kibi sevinmek	Радіти мов дитина
17	Баш къошмакъ	Baş qoşmaq	Голову додати (у знач. одружитися)
18	Баш эгмек	Baş egmek	Голову схилити (у знач. підкоритися)
19	Баштан кечмек	Baştan keçmek	Через голову пройти (у знач. багато чого пережити)
20	Башына урды беля	Başına urdı belâ	По голові вдарило горе (у знач. трапилося нещастя)
21	Бир бакъкъанда	Bir baqqanda	З першого погляду (у знач. швидко подивитися)
22	Бир козьнен корьмек	Bir köznen körmek	Побачити одним оком (у знач. швидко подивитися)
23	Бир къоптукъгъа эки къарпыз сыгъмаз	Bir qoltuqqa eki qarpız sığmaz	Два кавуни в одній руці не втримаєш або сидіти на двох стільцях (у знач. одночасно виконувати дві справи)
24	Бир къулагъындан кирип, экинджиден чыкъмакъ	Bir qulağından kirip, ekinciden çıqmaq	Залетіло в одне вухо, вилетіло в інше
25	Бир хыяр	Bir hıyar	Кільце від бублика (у знач. зовсім нічого; досл. переклад: один огірок)
26	Бюлбюл киби сэрбэст	Bülbül kibi serbest	Вільний як соловейко
27	Бюллюр киби ачыкъ	Büllür kibi açıq	Яскравий мов кришталь
28	Джан бермек	Can bermek	Душу дати (у знач. оживити)
29	Джан къулакъынен [гъулагъынен]	Can qulaqnen [qulağınen]	Ловити кожне слово (у знач. слухати дуже уважно; досл.переклад: з душою та вухом)
30	Дююрюк киби кэлмэк-кэчмэк	Cüyrük kibi kelmek-keçmek	Мов не своїми ногами (досл. переклад: прийти та піти наче кінь)
31	Дюнья янса, гъамы ёкъ	Dünya yansa, ğamı yoq	Людина, що погано чує (досл.переклад: світ згорить, не засмутиться)
32	Дюньягъа козю ёкъ	Dünyağa közü yoq	Не хотіти нікого/нічого бачити (досл.переклад: немає ока для дня)

Аркуш1

Відбір ідіом відбувався у межах відкритих ресурсів (роботи А. Пацелі, О. Дворова, А. Джелілова, А. Куртсеїтова та ін). Ми зосередили увагу насамперед на лексикографічних працях дослідників кримськотатарської мови. Було здійснено аналіз вищезазначених джерел та виокремлено 100 ідіом для подальшої роботи. На остаточний вибір висловів вплинув прояв культурних особливостей, тобто перевага надавалася ідіомам, що відображаються традиції кримських татар, напр.: *Козюне илишмек – Közüne ilişmek* – Зупинити погляд на комусь / чомусь*; Козюне яхшы олып корюнмек – Közüne yahşı olıp körünmek* – Заслужити чиюсь довірю (досл. переклад: оку добре приглянутися); *Козюнен корьгенине инанмамакъ – Közünen körgenine inanmamaq* – Не повірити власним очам. Для пошуку українського відповідника ми зверталися до словників і консультувалися з носіями кримськотатарської мови. В окремих випадках наводили не лише значення ідіоми, а й буквальний переклад українською мовою.

Платформою для створення електронного словника стало *Lexonomy*. Ця платформа була обрана, оскільки вона має переваги щодо користування. Доповнювати словник новими статтями можна вже після його публікації, а нові статті з'являтимуться автоматично. Словники, які нараховують 100 та більше статей, потрапляють у вільний доступ, тобто будь-який користувач платформи може їх переглядати (див. мал. 3). Саме ця умова стала підґрунтям для первинно відібраної кількості реєстрових одиниць – 100 ідіом. На жаль, Lexonomy ще не є автоматизованою платформою, тож словник було внесено в ручному режимі що збільшує ризики помилок / одруківок (https://www.lexonomy.eu/#/26dvi3jh).

Малюнок 3

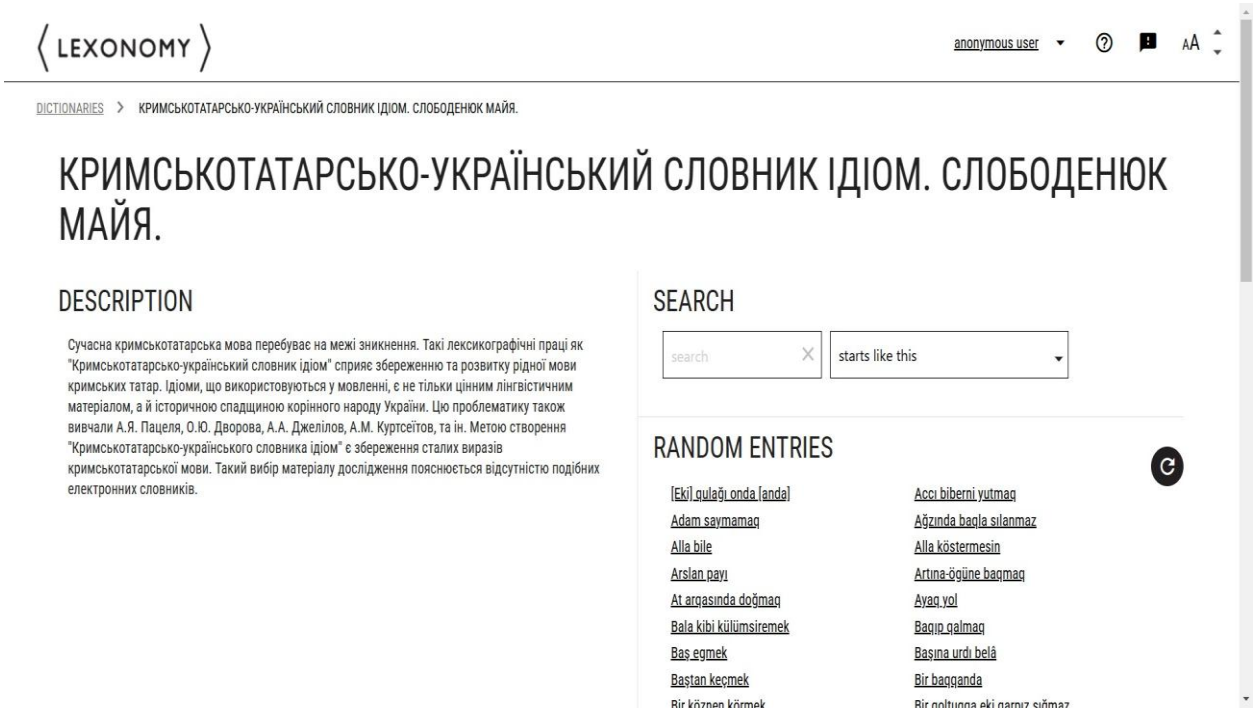

Кожна стаття електронного словника складається з наступних елементів:

1. Ідіома кримськотатарською мовою (латиниця) – автентичний вислів, напр.: *Qulaq asmamaq*. У таблиці, що представляє зібраний матеріал кожна ідіома вказана не лише у варіанті латиницею, а й кирилицею, напр.: *Къазан асмакъ*.

2. Друга частина – ідіома українською мовою, що наближена за змістом до свого відповідника, або ж дослівний переклад українською мовою.

Дослівний переклад виконувався у випадку відсутності сталих виразів українською, напр.: *At arqasında doğmaq* – На спині коня народити; *Qulaq asmamaq* – Не вішати вуха.

3. Значення ідіоми, що не випливає із семантики лексичних компонентів, та короткий запис про контекст використання ідіоми та її смислові відтінки. *Qulaq asmamaq* – у значенні «не реагувати на сказане» (див. мал. 4).

Малюнок 4

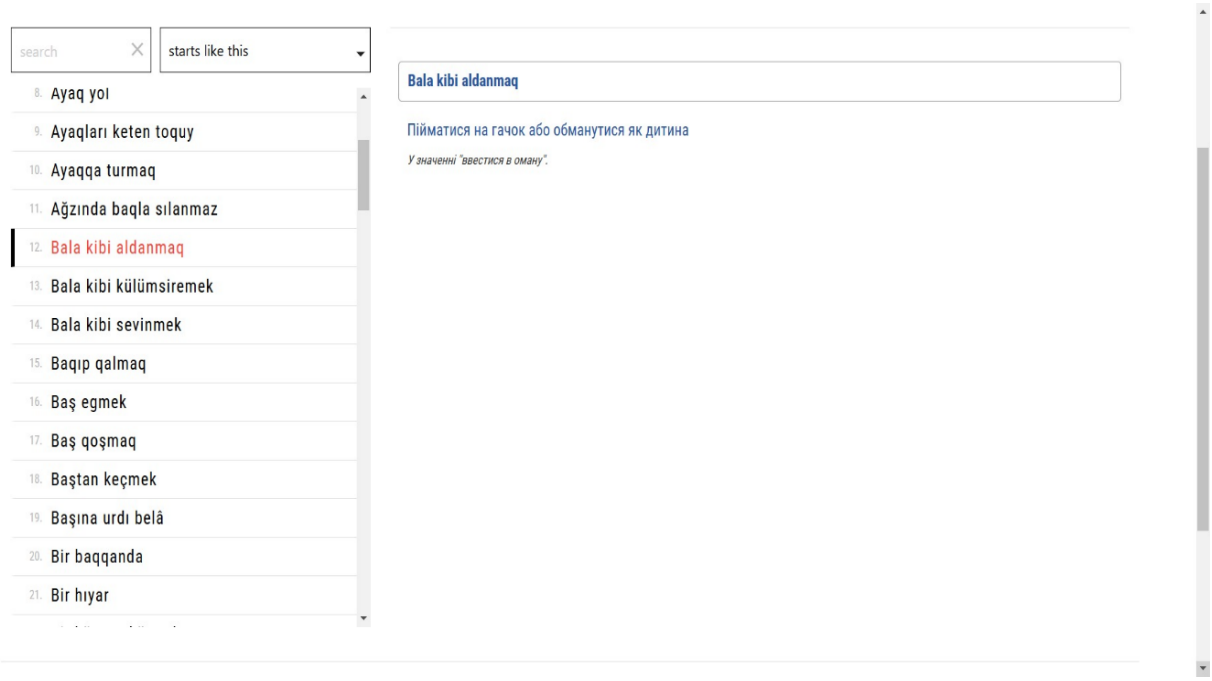

Електронна форма словника дає змогу легко переходити від однієї до іншої реєстрової одиниці та здійснювати пошук в лівій частині словника. Інтерфейс електронного словника передбачав пошукові колонку в лівій частині з переліком реєстрових слів, а також можливість введення пошукованого елемента у віконце в лівому верхньому куті. Права частина словника подає український еквівалент кримськотатарської ідіоми та її буквальний переклад у разі потреби. У тих випадках, коли можливо було дібрати український еквівалент-фразеологізм, ми використовували обидва способи, напр.: *Къышта тереклер чичек ачкъанда – Qışta terekler çiçek açqanda* – ***Як рак на горі свисне*** (досл. переклад: коли в зимку дерева розцвітуть); *Чокъ туз-отмек ашамакъ – Çoq tuz-ötmek aşamaq* – ***Пройти крізь***

огонь і воду (досл. переклад: з'їсти разом солі й хліба); *Бир хыяр Bir – hıyar –* ***Кільце від бублика*** (у знач. зовсім нічого; досл. переклад: один огірок).

Зважаючи на це, найбільшим викликом під час розробки словнику був пошук еквівалентів. Для розв'язання цієї проблеми було застосовано дві перекладацькі стратегії:

1. **Адаптивний переклад** – застосування українських ідіом/сталих виразів, напр.: *Алла биле – Alla bile –* ***Бог його знає*** (у знач. невідомо); *Алла косьтермесин – Alla köstermesin –* ***Не дай Бог*** (у знач. негативна характеристики чогось/когось); *Арслан пайы – Arslan payı –* ***Левова пайка*** (у знач. більша частина) (див. мал. 5).

Малюнок 5

Адаптивний переклад фразеологічних одиниць, зокрема ідіом, – це процес перекладу стійких мовних одиниць, які мають фразеологічне значення, з урахуванням особливостей мовної системи, культурного контексту та прагматичних цілей тексту. У цьому процесі основний акцент робиться на збереженні семантики та функцій оригінального фразеологізму, навіть якщо для цього потрібна модифікація його форми або заміна на іншу фразеологічну одиницю в мові перекладу. Адаптивний підхід застосовується у випадках, коли буквальний переклад фразеологізму призводить до втрати його значення, порушення стилістичної єдності або створення непорозумінь через культурні відмінності. Такий переклад може включати: фразеологічну еквівалентність, тобто використання схожого за значенням і стилістикою фразеологізму в мові перекладу; модифікацію, тобто трансформацію структури оригінального

фразеологізму зі збереженням його смислового ядра; описовий переклад, тобто пояснення значення фразеологізму, якщо еквівалента в мові перекладу не існує. Саме останній спосіб було використано в межах другої стратегії.

2. **Описовий переклад** – за відсутності українського аналогу застосовується переклад кожного окремого слова і формується дослівний вираз (див. мал. 6). У таких випадках було додано детальніше пояснення значення ідіом та культурний контекст, напр.: *Сагъыр мелек – Sağır melek – Людина, що погано чує* (досл. переклад: глухий ангел); *Саримсакъ киби тири –Sarımsaq kibi tiri – Здоровий як часник.*

Малюнок 6

Описовий переклад – це перекладацька стратегія, яка використовується для передачі значення мовних одиниць, зокрема фразеологізмів, у випадках, коли в мові перекладу немає прямого еквівалента. У цьому підході перекладач не намагається зберегти точну мовну форму або структуру виразу, а замість цього розкриває його зміст за допомогою опису або пояснення. У цьому разі значення фразеологізму пояснюється звичайними словами або реченнями. Цей підхід застосовується за відсутності еквівалентів, зокрема якщо фразеологізм має унікальний характер, пов’язаний із культурою, традиціями або історичними контекстами мови-джерела, які незрозумілі аудиторії мови-цілі. Хоча форма і стиль оригінального фразеологізму можуть бути втрачені, основне значення, а також прагматичний вплив мають залишатися. Описовий переклад є важливим інструментом у випадках міжкультурних або міжмовних

бар'єрів, де точний еквівалент відсутній, але зміст і функція фразеологізму повинні бути передані.

З огляду на те, що наш рівень володіння кримськотатарською мовою був недостатнім, для лексичних та граматичних характеристик ідіом було використано відповідні ресурси. Для граматичної перевірки ми спиралися на Національний корпус кримськотатарської мови, що має розвинений український інтерфейс (https://ctcorpus.org/index.php/uk/). Цей ресурс не дає можливості виокремити ідіоми, але допомагає в разі потреби граматичних ознак лексичних складників реєстрових одиниць. Крім того, ми послуговувалися електронним українсько-кримськотатарським словником (https://archive.org/details/ukrainsko-krymskotatarskyi-slovnyk). Цей словник (див. мал. 7) побудовано за принципом української абетки, а кримськотатарські слова наведені латинкою.

Малюнок 7

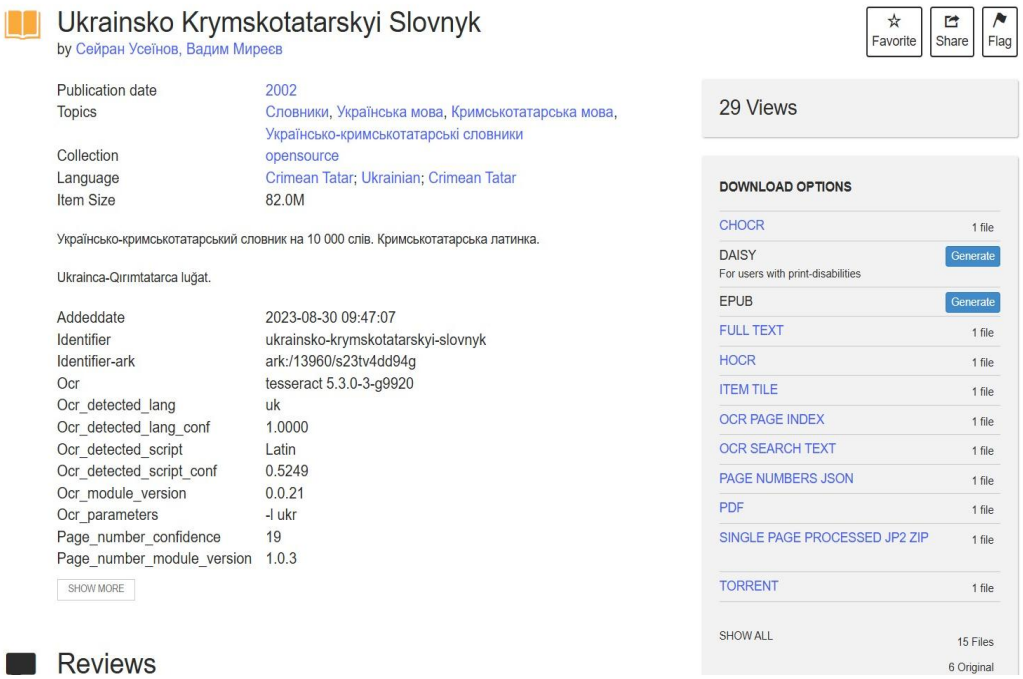

Перевірку щодо правильності написання ідіом здійснила Пацеля Анастасія Ярославівна (колишня студентка Навчально-наукового інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка), за що ми їй висловлюємо величезну

подяку. Такий комплексний підхід уможливив отримання об’єктивних лексикографічних тлумачень кожної ідіоми.

На разі словник в електронній формі містить лише реєстрове слове латиницею, його адаптивний переклад (в разі можливості) та буквальний переклад (див. мал. 8).

Малюнок 8

Перспективними планами є наведення ілюстративного матеріалу використання ідіом, зокрема з художньої літератури та засобів масової інформації. Також плануємо розширити кількість реєстрових одиниць ідіом, поданих до електронного словника.

Створення електронного словника ідіом кримськотатарської мови з перекладом українською є актуальним завданням, яке сприяє збереженню, вивченню та популяризації мовної і культурної спадщини кримських татар, а також забезпечує міжкультурний діалог. Такий словник заповнює важливу нішу в лексикографії, оскільки дозволяє фіксувати унікальні фразеологічні вирази, притаманні кримськотатарській мові, та адаптувати їх для україномовної аудиторії.

Ідіоми несуть у собі глибокі історичні й культурні смисли, які відображають традиції, світогляд і спосіб життя кримських татар. Наш словник сприяє зміцненню зв’язків між українською і кримськотатарською культурами через доступне розуміння мовних зворотів та їхнього значення.

Створений електронний ресурс стане корисним для викладачів, студентів, перекладачів і дослідників, зацікавлених у вивченні кримськотатарської мови, зокрема її фразеології. До того ж використання платформи Lexonomy забезпечує легке доповнення словника та його доступність для широкої аудиторії.

Отже, електронний словник є не лише важливим інструментом для підтримки кримськотатарської мови, а й платформою для поглиблення мовної і культурної інтеграції в Україні.

ВИСНОВКИ

Фразеологія кримськотатарської мови є багатим і унікальним відображенням історії, культури, світогляду та побуту кримськотатарського народу. Завдяки багатовіковій взаємодії з різними народами, фразеологічний фонд цієї мови зберігає елементи тюркської мовної традиції, а також сліди грецьких, арабських, перських, слов'янських і навіть італійських впливів. Фразеосистема кримськотатарської мови становить унікальну культурну цінність, яка відображає багатий життєвий досвід, дотепність, кмітливість і мудрість кримськотатарського народу. Фразеологічні звороти нерозривно пов'язані з народним життям і яскраво ілюструють його історичний розвиток. З огляду на це, дослідження фразеології є надзвичайно важливим для вивчення світогляду та культурної спадщини народу.

Для аналізу були обрані саме ідіоми, а не фразеологізми, оскільки ідіоми завжди мають переносне значення, тоді як фразеологізми можуть бути буквальними. Оскільки ідіома пов'язана з культурою народу, виникають труднощі перекладу (як адаптованого, так і дослівного), які вимагають додаткового пояснення. На підставі аналізу ідіом кримськотатарської мови та визначення їх українських відповідників було розроблено електронний кримськотатарсько-український словник ідіом (https://www.lexonomy.eu/#/26dvi3jh/96). Ідея створення словника виникла після участі у «Таборі Свободи» від Кримськотатарського ресурсного центру. Навчання відбувалося за програмою, яка передбачала лекції щодо корінних народів України, деокупації Криму, а також військовополонених в умовах агресії росії. Також програма була реалізована за допомогою #LIBERATECRIMEA – міжнародної громадянської кампанії на підтримку звільнення Криму та цілісності України. Вона спрямована на посилення голосу громадянського суспільства, яке закликає до припинення незаконної окупації Криму, грубого порушення міжнародного права та першопричини незліченних порушень прав людини, скоєних у Криму з лютого 2014 року.

Мета словника – долучитися до збереження мови та культури корінного народу, тому було прийняте рішення використовувати саме ідіоми. Відбір ідіом здійснювався в межах відкритих джерел, зокрема за матеріалами праць А. Пацелі, О. Дворова, А. Джелілова, А. Куртсеїтова та інших дослідників. Основну увагу було приділено лексикографічним працям, присвяченим кримськотатарській мові. Проведено аналіз зазначених джерел, у результаті якого виокремлено 100 ідіом для подальшого опрацювання. Остаточний вибір висловів базувався на їхньому культурному значенні, зокрема, перевага надавалася ідіомам, які відображають традиції кримськотатарського народу. Для пошуку українських відповідників використовувалися словники, а також консультації з носіями кримськотатарської мови. У деяких випадках, окрім тлумачення ідіоми, наводився її дослівний переклад українською.

Для створення електронного словника була обрана платформа *Lexonomy* через її функціональні переваги. Вона дозволяє доповнювати словник новими статтями навіть після публікації, причому ці оновлення автоматично відображаються для користувачів. Крім того, словники, що містять понад 100 статей, стають доступними для перегляду будь-яким користувачем платформи. Цей функціонал визначив початковий обсяг реєстрових одиниць у 100 ідіом. Однак платформі Lexonomy бракує автоматизованих функцій, тому всі дані доводилося вносити вручну. Це збільшило ризик появи технічних помилок чи одруківок.

Кожна стаття в електронному словнику містить такі структурні елементи:

1. Ідіома кримськотатарською мовою (латиниця) – автентичний вислів, записаний у сучасному латинському алфавіті. У таблиці зібраного матеріалу кожна ідіома додатково представлена у варіанті кирилицею. Це забезпечує зручність використання для різних груп користувачів.

2. Український еквівалент ідіоми – сталий вираз, близький за змістом до кримськотатарського, або ж дослівний переклад українською мовою. Дослівний переклад застосовувався, якщо український фразеологічний відповідник був відсутній.

3. Тлумачення значення ідіоми – пояснення, яке розкриває зміст, що не завжди випливає із семантики окремих лексичних компонентів. Окрім значення, надається короткий опис контексту використання і смислових відтінків.

Ця структура дозволяє користувачам легко орієнтуватися у матеріалі та враховує мовні й культурні особливості обох мов. Для українських відповідників було обрано дві основні перекладацькі стратегії – адаптивний переклад та описовий переклад з наданням переваги першій.

Створений словник сприятиме фіксації фразеологічних одиниць кримськотатарської мови, які можуть бути втрачені через мовну асиміляцію або зникнення окремих культурних традицій. Він може стати основою для ширшої лексикографічної роботи, включаючи укладання тематичних словників або антологій фразеологізмів. Електронний словник може використовуватися у школах, університетах та інших навчальних закладах, де вивчаються кримськотатарська та українська мови. Він стане корисним інструментом для самоосвіти носіїв обох мов, сприяючи їхньому взаємному збагаченню. Словник сприятиме розумінню кримськотатарської культури україномовною аудиторією, зміцнюючи зв’язки між двома спільнотами. Він може бути корисним для журналістів, перекладачів, митців та інших професіоналів, які працюють у сфері міжкультурної взаємодії.

Застосування платформи Lexonomy дозволяє легко оновлювати та розширювати словник, інтегруючи його з іншими цифровими мовними проєктами. Цей досвід може бути використаний для створення подібних словників інших мов на території України, особливо мов меншин. Також словник відкриває нові перспективи для вивчення фразеології, когнітивної

лінгвістики та перекладознавства і може стати базою для порівняльних досліджень міжкультурних фразеологічних систем.

Наш проєкт відповідає цілям державної політики України у сфері збереження та розвитку мовного і культурного розмаїття та сприяє інтеграції кримськотатарської мови до загальноукраїнського культурного простору, забезпечуючи її доступність та визнання. Створення електронного словника є не лише поточним досягненням, а й відправною точкою для подальшої роботи в галузі лексикографії, освіти та культурної інтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьєв Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія : навч. посібник для філол. фак. ун-тів. 2-ге вид., допов. і перероб. Харків : Вища шк. Вид-во при ХДУ, 1988. 134 с.
2. Аджимамбетова Г. Ш. Лексико-граматичні особливості прислівників у кримськотатарській мові : автореферат дис. канд. філол. наук. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2009. 20 с.
3. Аджімуратова З. Н. Звукозображальна лексика кримськотатарської мови : автореферат дис. канд. філол. наук. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2008. 20 с.
4. Асанова З. А. Прикметник у кримськотатарській мові: граматика і семантика : автореферат дис. канд. філол. наук. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2014. 20 с.
5. Балалаєва О. Ю. З історії розвитку електронних словників: зарубіжний і вітчизняний досвід. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія.* 2020. Вип.1 (11). Ч. 1. С. 6–11.
6. Балли Ш. Французская стилистика. Пер. с фр. К. А. Долинина. Москва : Изд-во иностр. лит., 1961. 394 с.
7. Баран Я. Фразеологія: знакові величини: навчальний посібник. Вінниця: Нова Книга, 2008. 256 с.
8. Баран Я., Зимомря М. Теоретичні основи фразеології: Навчальний посібник. Івано-Франківськ: НБ ПНУС, 1999. 280 с.
9. Баранник Д. Х. Фразеологія в усному монологічному мовленні. *Питання мовної культури.* Київ : Наукова думка, 1968. Вип. 2. С. 34–38.
10. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Київ : Радянська школа, 1959. 307 с.
11. Венжинович Н. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінвокультурології: монографія. Ужгород: ФОП Сабов А. М., 2018. 463 с.

12. Гаврилова І. Особливості перекладу фразеологізмів та ідіом. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 41. Т. 1. С. 124–130.
13. Галинська О. М. Фразеологізми як знаки культурної інформації. *Проблеми зіставної семантики: збірник наукових статей*. 2011. Вип. 10. Ч. 2. С. 72–76.
14. Ганієва Е. С. Кримськотатарська лінгвістична термінологія: історія та сучасний стан : автореферат дис. канд. філол. наук. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2008. 19 с.
15. Герцеговська Н., Шпенек Т. Підходи до класифікації англійських ідіом: тематичний аспект. *Сучасні дослідження з іноземної філології.* 2021. Вип. 1 (19). С. 27-39.
16. Гучук О., Іванова О. Основи комп'ютерної лексикографії. *Studia Lingua: актуальні проблеми лінгвістики і методики викладання іноземних мов*. 2013. Вип. 3. С 113–115.
17. Дарчук Н. П. Комп'ютерна лінгвістика (автоматичне опрацювання тексту) : підручник для студ. вищих навч. закладів. Київ : Київський університет, 2008. 352 с.
18. Демська О. Вступ до лексикографії. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 266 с.
19. Джелілов А. А. Когнітивна діяльність людини в дзеркалі фразеології кримськотатарської мови. *Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики*: (Пам'яті Омеляна Пріцака) / відп. ред. В. В. Лучик. Київ : ВПЦ НаУКМА, 2010. С. 85–94.
20. Дубічинський В. В. Українська лексикографія: історія, сучасність та комп'ютерні технології. Навч. посіб.. Харків, 2004. 164 с.
21. Еміразмаєва А. С. Формування кримськотатарської мови та її місце в класифікації тюркських мов. *Вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія філологія. 2016. Вип. 25. Т. 2. С. 38–40.
22. Емірамзаєва А. С. Основи фонетики кримськотатарської мови: переваги та недоліки латинської абетки. Наукові записки Національного

університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». 2016. Вип. 63. С. 76–80.

23. Емірамзаєва А. С. Історія кримськотатарської мови. Київ : Видавництво Майстер книг, 2019. 180 с.
24. Емірова А. М. Основи кримськотатарської фразеології: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав», 2013. 164 с.
25. Жуйкова М. В. Образна основа фразеологізмів і фреймове моделювання. *Славянская фразеология в синхронии и диахронии* : сб. науч. статей. 2011. Вып.1. С. 22–26.
26. Караєва Л. І. Лексико-семантична і морфологічна структура форм минулого часу дієслів дійсного способу в сучасній кримськотатарській мові : автореферат дис. канд. філол. наук. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2006. 20 с.
27. Карпіловська Є. А. Вступ до комп'ютерної лінгвістки. Донецьк : Юго-Восток, 2003. 188 с.
28. Корнієнко Л. М. Українська фразеографія другої половини XX – початку XXI століть: тлумачні та перекладні словники: автореферат дис. канд. філол. наук. Київ, 2017. 20 с.
29. Космеда Т. А. Перекладна фразеографія: досвід укладання двомовного українсько-польського словника усталених виразів. *Slavia Oriental.* 2020. T. LXIX, № 1. С. 121–129.
30. Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу) : матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). Київ : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. 234 с.
31. Куртсеїтов А. М. Лексико-семантичні особливості фразеологізмів у кримськотатарській мові : автореферат дис. канд. філол. наук. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2006. 20 с.

32. Куртсеїтов А. М. Походження і розвиток фразеологізмів кримськотатарської мови. *Культура народов Причерноморья*. 1999. № 7. С.149–150.
33. Куртсеїтов А. М. Структурний аналіз кримськотатарських фразеологізмів. *Филологические студии*. 2000. № 1. С. 15–17.
34. Левицький М. Українські електронні словники – це вже реальність. *Наше слово.* 2003. № 13. URL: http://nslowo.free.ngo.pl/puls_ukrajiny/Elektronni_slowny ky.htm
35. Левченко О. П. Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурологічний аспект : дисертація д. філол. н. Львів, 2007. 465 с.
36. Меметова Е. Ш. Основи культури мови та стилістики кримськотатарської мови : навчальний посібник. Сімферополь : Кримське навчально-педагогічне державне видавництво, 2002. 82 с.
37. Меметова Е. Ш. Стилістично забарвлена лексика кримськотатарської мови : автореферат дис. канд. філол. наук. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2003. 19 с.
38. Мови під загрозою: кримськотатарська та інші тюркські мови України : тези доповідей. Перша міжнародна конференція. 26-27 вересня 2014 р. Київ, Україна. Київ : ПП Мошак М.І., 2014. 67 с.
39. Мосейчук О. М. Проблема визначення кордонів ідіоматики. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2004. Вип. 17. С. 269–272.
40. Мосейчук О., Усова І. Підходи до вивчення ідіоматики та фразеології. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2019. Серія: Філологія. Вип. 1 (41). С. 77–82.
41. Оказ Л. С. Складносурядні сполучникові речення у кримськотатарській мові (Прагматика. Семантика. Структура) : автореферат дис. канд. філол. наук. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2000. 20 с.

42. Пацеля А. Я. Кримськотатарські фразеологізми з порівняльним компонентом у співвідношенні з українськими: на матеріалі творів Шаміля Алядіна. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2021. Вип. 10. С. 345–348.
43. Перебийніс В. І., Сорокін В. М. Традиційна та комп'ютерна лексикографія. навч. посіб. Київ : Видавничий центр КНЛУ, 2009. 218 с.
44. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности : Басня. Пословица. Поговорка. 3-е изд. Харьков : Государственное издательство Украины, 1930. 129 с.
45. Прадід Ю. Ф. Історія української фразеографії. *Мовознавство*. 2012. № 1. С. 31–39.
46. Про схвалення Стратегії розвитку кримськотатарської мови на 2022–2032 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України № 224-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/224-2022-%D1%80#Text
47. Русанівський В. М., Клименко Н. Ф. Від універсальної бази лінгвістичних знань до комп'ютерного укладання словників. *Мовознавство*. 1996. № 4-5. С. 3–10.
48. Рустемов О. Д. Юридична термінологія кримськотатарської мови: еволюція розвитку, сучасний стан, способи кодифікації : автореферат дис. канд. філол. наук. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2012. 19 с.
49. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти: монографія. Сімферополь : Доля, 2013. 600 с.
50. Саттарова З. М. Омоніми в сучасній кримськотатарській мові (на рівні лексем і словоформ) : автореферат дис. канд. філол. наук. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2003. 20 с.
51. Сейдаметова Н. С. Структурно-семантичні особливості іменних і дієслівних словотвірних гнізд у кримськотатарській мові : автореферат

дис. канд. філол. наук. Київ : Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2010. 20 с.

52. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.

53. Сидоренко О. М. Українська комп'ютерна лексикографія як важливий інноваційний чинник навчального процесу. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII. Ч.1. С. 524–528.

54. Сінкевич Н. М., Плющай О. О. Лінгвістичні та екстралінгвістичні особливості електронних словників сучасної української мови. *Дослідження з лексикології і граматики української мови.* 2016. Вип. 17. С. 100–110.

55. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1969. 438 с.

56. Тепляков І. М. До проблеми розмежування системної і функціональної фразеології. *Проблеми слов'янства*. Львів. 1990. Вип.41. С. 54–61.

57. Тищенко-Монастирська О. О. Порівняльні конструкції у кримськотатарській мові: структура і функціонування; наук. ред. Н. С. Сейдаметова. Київ : Наукова думка, 2018. 119 с.

58. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посібник. Київ : Знання, 2007. 494 с.

59. Чумак В. В., Тимошук Р. П. Інформаційні технології у польській лексикографії: сучасний стан та перспективи. *Мовознавство.* 2012. Вип. 3. С. 75–79.

60. Широков В. А. Елементи лексикографії. Київ : Довіра, 2005. 304 с.

61. Широков В. А. Комп'ютерна лексикографія : Монографія / Палагін О. В.; Український мовно-інформаційний фонд. Київ : Наук. думка, 2011. 351 с.

62. Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем. Київ : Наукова думка, 2004. 328 с.

63. Юрчук Л. А. Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови. *Мовознавство*. 1983. № 5. С. 23–32.
64. Evans V. Cognitive Linguistics. An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd, 2006. 830 p.
65. Fillmore Ch. J., Atkins B. T. Starting where the dictionaries stop: the challenge for computational lexicography. *Computational Approach to the Lexicon*, edited by B. T. Atkins and A. Zampolli, Oxford University Press, 1994.
66. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor. Metaphor and Thought / ed. by A. Ortony. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P. 203–251.
67. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. University of Chicago Press, 2003.
68. Makkai A. Idiom Structure in English. The Hague: Mouton, 1972. 371 p.
69. Nesi H. Dictionaries in electronic form. A.P. Cowie (Ed.), The Oxford History of English Lexicography (pp. 458-478). Oxford: Oxford University Press, 2008.
70. Panther K.U. Metonymy as a usage event. Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives. Berlin/NewYork: Mouton de Gruyter, 2006. P. 147 – 185.
71. Strässler J. Idioms in English: A Pragmatic Analysis. Tubingen: Verlag, 1982. 160 p.
72. Weinreich U. Problems in the Analysis of Idioms. The Substance and Structure of Language. Berkeley: University of California Press, 1969. P. 23–81.

Довідкові джерела і словники

73. Девлетов Р. Р. Русско-крымскотатарско-украинский фразеологический словарь для начальных классов. Киев: Пед. думка, 1999. 27 с.

74. Космеда Т., Осіпова Т., Гоменюк О. Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки, Познань–Харків 2017. 408 с.
75. Куркчи У. Къырымтатарджа-русча фразеологик уйгъундашлар лугъаты. Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 2011. 296 с.
76. Меметов А., Куртсеитов А. Къыскъа къырымтатарджа-русча фразеологик лугъат. Симферополь: Къырымдев окъувпеднешир, 2009. 94 с.
77. Національний корпус кримськотатарської мови. URL: https://ctcorpus.org/index.php/uk/
78. Німецько-український фразеологічний словник : У 2 т. / уклад. В. І. Гаврись, О. П. Пророченко. Київ : Радянська школа, 1981.
79. Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. Київ : Радянська школа, 1991. 400 с.
80. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : В 2 т. Київ : Вища школа, 1984.
81. Удовиченко Г. М. Словник українських ідіом. Київ : Радянський письменник, 1968. 463 с.
82. Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник: близько 12000 фразеологічних одиниць / уклад. М. А. Венгренівська [та ін.]. Київ : Генеза, 2000. 276 с.
83. Усеинов С. Фразеологизмы и идиоматические выражения украинского языка, их эквиваленты (переводы) в крымскотатарском и русском языках. Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография», 2009. 328 с.
84. Эмирова А. М. Русско-крымскотатарский учебный фразеологический словарь. Симферополь: Доля, 2004. 176 с.
85. Эмирова А. М., Усеинов С. М. Русско-крымскотатарский словарь сочетаний, эквивалентных слову. Симферополь: Сонат, 2003. 232 с.

Додаток А

Qırımtatar elifbesi
Кримськотатарська абетка

Літера	Назва	МФА*	Вимова кримськотатарських звуків
A a	a (а)	[a]	майже не відрізняється від українського звука [а]
B b	be (бе)	[b]	схожий на український звук [б]
C c	ce (дж)	[ʤ]	схожий на український звук [дж]
Ç ç	çe (тче)	[ʧ]	схожий на український звук [ч]
D d	de (де)	[d]	схожий на український звук [д]
E e	e (е)	[ɛ]	схоже на український звук [е], читається як [е] (на початку слова), як [є] всередині й наприкінці слова
F f	fe (фе)	[f]	схожий на український звук [ф] (інколи в розмові степового діалекту замінюється на [р])
G g	ge (ґе)	[g]	схожий на український [ґ]
Ğ ğ	ğı (ги)	[ʁ]	схожий на український звук [г]
H h	he (х)	[h]	схожий на український звук [х]
İ i	i(і)	[i]	схожий на український звук [і]
I ı	ı (и)	[ɯ]	трохи схожий на український звук [и] (промовляється напружено, але більш урираним способом, коротко, неогублене [у])
J j	je (же)	[ʒ]	схожий на український звук [ж]
K k	ke (ке)	[k]	схожий на український звук [к]
L l	le (ле)	[l]	схожий на український звук [л]
M m	me (ме)	[m]	схожий на український звук [м]
N n	ne (не)	[n]	схожий на український звук [н]
Ñ ñ	ñe (нье)	[ŋ]	схоже на англійське сполучення [-ng]
O o	o (о)	[o]	майже не відрізняється від українського звука [о]
Ö ö	ö (ье)	[ø]	схожий на німецький/турецький голосний [ö] (огублене [е])
P p	pe (пе)	[p]	схожий на український звук [п]
Q q	qı (кхи)	[q]	схожий на сполучення [кх]
R r	re (ре)	[r]	схожий на український звук [р]
S s	se (се)	[s]	схожий на український звук [с]
Ş ş	şe (ше)	[ʃ]	схожий на український звук [ш]
T t	te (те)	[t]	схожий на український звук [т]
U u	u (у)	[u]	схожий на український звук [у]
Ü ü	ü (ьі)	[y]	схожий на німецький/турецький/французький голосний [у] (огублене [і])
V v	ve (ве)	[v]	схожий на український звук [в]
Y y	ye (йе, є)	[j]	схожий на український звук [й]
Z z	ze (зе)	[z]	схожий на український звук [з]

У кримськотатарській мові 31 літера. Алфавіт кримськотатарської мови базується на основі латинської графіки.

Також варто зазначити, що наголос у кримськотатарській мові (майже завжди) падає на останній склад.